

ЧЛАНЦИ

Проф. др Миомир Дашић

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ СЈЕВЕРОИСТОЧНЕ ЦРНЕ ГОРЕ ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XV ДО КРАЈА XVII ВИЈЕКА

Управно-територијални положај

Турска власт на територији Горњег Полимља је отпочела да се учвршћује одмах послје заузимања Бихора и Будимље 1455. године. И поред тога што се сада располаже са нешто више података о прошлости ове области у прва два вијека турске владавине, тешко је прецизно пратити веома честе промјене у административној и територијалној подјели у Турској, па, разумије се, и у овом дијелу данашње Црне Горе. Попис области Бранковића, и готово цијеле старе Рашке, који је завршен маја 1455. године, није обухватио Бихор, Будимљу и Плавску жупу, док је Средње Полимље и Потарје уписано као вилајет, односно нахија Лимски Никшићи у саставу посједа Крајишта Иса-бега Исхаковића.¹ То што овим пописом није обухваћена област Горњег Полимља ствара прилично велику тешкоћу око рјешења питања административно-територијалне организације на том простору у прве двије деценије турске власти. Вјероватно је ова област најприје ушла у састав призренског санџака, који је, као и вучитрнски, основан одмах послје освајања Призрена, а најкасније 1459. године.

Из турских докумената с краја XV и из XVI вијека јасно се види да су на горњем току Лима сва села, па и шира подручја, задржала стара, углавном словенска имена. То указује да ондје

¹ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића*, 13—14, 22. 58—59; Б. Ђурђев, *Значај података о власима у попису Крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455*, Год. Друштва историчара БиХ XV, Сарајево 1966, 76; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 66—67.

турски продори нијесу проузроковали веће демографске промјене, иако је могло бити извјесног потискивања старосједјелачког становништва и досељавања оног из више угрожених области. Турска власт је старе српске жупе и овдје претворила у нахије, не мијењајући им имена. Тако се на територији Горњег Полимља јављају три нахије: Будимља (или Комнин), Плав, Зла Ријека (Злоречица). Будимља је од почетка османске владавине била сједиште истоимене нахије и кадилука.² Она се у изворима до друге половине XVII вијека помиње и као значајно средиште Будимљанске епископије, односно митрополије.

Нахија Будимља спомиње се први пут 1477. године, и то у саставу вилајета и кадилука Милешево, односно Пријепоље у херцеговачком санџаку (основан 1470). Будимља је тада припадала кадилуку Милешево као нахија, а не као кадилук, какав ће и она касније повремено имати административни ранг. Будимља је, по свему судећи, и касније повремено припадала херцеговачком санџаку, па се 1685. године спомиње да чини један „кадилук Пријепоље са Будимљом“.³ Оснивањем скадарског санџака, нахија Будимља заједно са нахијама Плав, Зла Ријека и Комарани, чинила је, казу Бихор. Поред казе Бихор у домену скадарског санџака су 1485. године биле и казе: Скадар, Подгорица и Пећ. Иначе, нахија Комарани захватала је средње Полимље, углавном, данашњи бјелопољски крај, и по попису, који није потпун, имала је 15 села, један манастир — Петрова црква са двије куће — укупно 171 домаћинство и 13 удовичких кућа. Становништво ове нахије тада претежно чине славизирани власи, сточари.⁴

Свега четири године касније (1488/89. године) вилајети Бихор и Плав се помињу у саставу призренског санџака, заједно са вилајетима Брвеник, Комодин, Суво Грло и Власи Призрена. Али

² Име Комнин се први пут јавља као други назив за нахију Будимља у пописном дефтеру скадарског санџака из 1485. године. (Видјети: S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit te sanxakut te skodres i vitit 1485*, I, Tirane 1974, 73). И поред нашег трагања за објашњењем имена Комнин, остаје нејасно откуда је оно дошло. У каснијим турским изворима назив Комнин, које је тако прочитао албански историчар С. Пулаху, не помиње се. (Видјети: М. Дашић, *Постанак Берана...* 49—50, нап. 3). Биће да су Турци овој нахији жељели дати назив према неком старинском, који се ондје још могао чути. М. Васић ми је саопштио накнадно да је С. Пулаху погрешно прочитао друго име нахије Будимље. Наиме, он каже да је нахија Будимља у турском попису из 1582. године уписана као „Nahiye-i Çometin (или Çumetin) nam-i dâger Budimle“, што ће рећи: Нахија Чометин (или Чуметин) с другим именом Будимље. (Писмо Милана Васића аутору овог рада, Сарајево 27. II 1985. године). Откуда име Чометин (или Чуметин) — и даље остаје непознато. У сусједном средњем порјечју Лима и Таре Турци су неке нахије називали по имену и новопридошлих или старинских родова и племена (Никшић, Вранеша, Кричек), али с Будимљом тај случај није. Овом имену нема помена ни у народној традицији.

³ Глиша Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940, 867; Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, 2, Сарајево, 1982, 165.

⁴ S. Pulaha, *Defteri...*, 73—119; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 74—75.

већ почетком XVI вијека Бихор се опет (сада заједно са Призреном) налазио у саставу скадарског санџака.⁵ Ако се има у виду да се у оно вријеме Бихор јавља као каза, односно вилајет, онда је вјероватно и Будимља као њему подручна нахија улазила у састав прво призренског, а затим скадарског санџака. Но, убрзо су услједиле територијалне и административне промјене, па се већ у трећој деценији XVI вијека поново спомиње призренски санџак, као хас санџак-бега, коме припадају: Призрен, Трговиште и Хоча. Око 1530. године призренски санџак је обухватао двије казе: призренску и бихорску. Према једном турском документу у овом санџаку осамдесетих година XVI вијека забиљежене су ове нахије: Призрен, Хоча, Ржана, Трговиште и Бихор.⁶

Поставља се питање да ли су нахије Будимља, Плав, и Зла Ријека тада биле у саставу призренског санџака? По свему судећи јесу, јер су око 1530. године оне улазиле у састав казе Бихор, која се спомиње у домену призренског санџака. Међутим, већ осамдесетих година истог вијека, а можда и раније, оне очигледно више нијесу биле под влашћу Призрена. О томе нам говори опширни пописни дефтер скадарског санџака из 1582/83. године из кога се види да су нахије Будимље, Плав, Зла Ријека и Коморани чиниле саставни дио скадарског санџака.⁷ Почетком XVII вијека у опису скадарског санџака Маријана Болице пописана је већина села нахије Зла Ријека (Злоречица) и Плава, као и Васојевићи у Лијевој Ријечи, али не и Будимље, што може бити индикативно за закључак да она тада није била у домену Скадра. Јер, најсјевернија села која је Болица пописао у Полимљу су Трешњевци (данашње Трешњево) и Слатка (Слатина).⁸

Турски географ Хаџи-Калфа, вјероватно средином XVII вијека, описао је и призренски санџак, наводећи у његовом саставу казе: Призрен, Суха Река, Хасас Призрен, Хоча, Бихор и Трговиште (данашње Рожаје). С. Новаковић је сматрао да је у географији која се приписује Хаџи-Калфи приказано административно стање турских провинција онако какво је било на почетку XVII вијека. Иначе, поменути турски географ каже за Плав да се налази између Пећи, Бихора и Подмила, удаљен 19 дана хода од Цариграда. За становнике Плава он каже да су Црногорци, што у његовом опису треба разумјети као: независни људи и непокорни турској власти. Подмила је крај „међу Скадром, Црном Гором, Пећи и Плавом“, што по Стојану Новаковићу треба да значи

⁵ Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 94.

⁶ Исто, 94.

⁷ Опширни пописни дефтер скадарског санџака, № 416, из 1582/83. године (Анкара). Извод из овог пописног дефтера, који још није објављен, добио сам од проф. др Милана Васића, за шта му дугујем особиту захвалност.

⁸ М. Болица, *Опис санџака Скадарскога*, Старине XII, Загреб 1880, 166—193.

Полимље, само што га је Хаџи-Калфа погрешно убиљежио. Нема сумње да је Хаџи-Калфино „Подмила“, онако како је описано и ограничено, дио области Горњег Полимља. Хаџи-Калфа, осим наведеног, биљежи још да се дукљански санџак дијели на кадилуке: Дукаћин, Алтунули, Пећ, Плав, Ђаковица, Подмила, Зад-рима и Љеш. Из овог казивања произлази да су средином XVII вијека Плав и Подмила, односно Горње Полимље, припадали дукљанском санџаку.⁹ И на крају XVII вијека призренском санџаку је, поред кадилука Призрен и Суха Река, припадао и кадилук Бихор, док се Трговиште (Рожаје) спомиње у новопазарском кадилуку.¹⁰ Већ смо споменули да 1685. године Будимља чини један кадилук с Пријепољем. Плав је опет крајем XVII вијека био у саставу дукаћинског санџака. Средиште овог санџака било је у Пећи, али је санџак-бег понекад столовао и у Љешу. Дукаћински санџак је укинут 1738. године.¹¹ Све ово указује да се управно-територијални положај ове области више пута мијењао, везујући се за више центара — најчешће за Скадар.

Од почетка XVIII вијека Горње Полимље је, по свему су-дећи, било стално у саставу скадарског санџака, односно од 1757. до 1831. године у склопу скадарског пашалука, којим су управљали везири из албанске велике феудалне породице Бушатлија. Тада се од некадашње три нахије (Будимља, Зла Ријека и Плав) ствара само једна, односно гусињски мудирлук, са средиштем у Гусињу.¹²

Развој градских насеља у области

У Горњем Полимљу су све до почетка XVII вијека постојала два градска насеља: Бихор и Будимља. Оба су стара средњовјековна градска насеља. Изгледа да су оба избјегла судбину тешких разарања многих других градова у области Бранковића. Током прва два вијека турске владавине Бихор је улазио у састав више сусједних санџака. Најприје је био у склопу призренског, затим скадарског, па опет призренског, па дукаћинског, да би се поново јављао у домену Скадра и Призрена. Касније ће сјеверни дио Бихора, до Биоча, улазити у састав херцеговачког санџака, односно босанског пашалука. И Будимља се више пута јавља у саставу појединих околних санџака.

Бихор је за готово четири вијека турске владавине био један од најзначајнијих градова сјеверног дијела данашње Црне Горе.

⁹ Хаџи-Калфа, *О Балканском полуострву* (превод с коментарима С. Новаковића), Споменик XXVIII, СКА, Београд 1892, 57—61.

¹⁰ Скендер Ризај, *Рударство Косова и сусједних крајева*, Приштина 1968, 23; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 94, 98—99.

¹¹ С. Ризај, *Рударство Косова*, 26—27.

¹² Миомир Дашић, *Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у XVIII и првој половини XIX вијека*, ИЗ, 1980/3. 23.

Био је и остао утврђени град са сталном војном посадом од почетка турске владавине у долини Лима. Град је, с обзиром на његов важан геостратегијски положај у долини Лима, стално утврђиван и дограђиван. Унутар градских зидова, с кулама, постојале су и куће за становање, поглавито грађевине од дрвета, затим магацини за жито, складишта за муницију, бунар-цистерна, и неки други објекти од виталног значаја за функције града. Већ смо раније рекли да је у подножју града постојало и подграђе, варош с тргом. Очигледно је да је варош биљежила напредак, па се у документима XVI вијека јавља са статусом касабе. У административном погледу Бихор је био центар истоимене нахије, односно казе, и истоименог кадилука. У почетку турске владавине војна посада Бихора бројала је свега 24 мустахфиза (војника — чувара тврђаве) на челу с диздаром. Поред диздара помињу се још и ћехаја, тобџија и имам. Око 1530. године мустахфиза Бихора су уживали приходе од осам тимара (око 20 села у нахији Бихор и два села изван ове нахије) од 33.333 акче. У списку мустахфиза (посаде) помиње се диздар Касем, који је као тимар држао село Затон, Добродоле и три чифлука, са приходом од 7.060 акчи. И остали чланови посаде, изузев имама и тобџије, уживали су приходе са ових тимара. По турским пописима из 1487/8, 1488/9, 1489/90. и 1490/91. број кућа у нахији Бихор се кретао од 1643 до 1432, а удовичких кућа од 108 до 116. Ови подаци говоре о извјесној покретљивости становништва ове нахије, а то значи да је оно било претежно сточарско, влашко. Војна посада Бихора се временом стално увећавала. Већ четрдесетих година XVI вијека посада је — једно са диздаром, чехајом, тобџијом и имамом — бројала 226 људи. У другој половини XVI вијека тимари, добра града Бихора претворени су у султанске хасове, па је повремено, у прелазном периоду, било спорова између емина хаса и посада града. Тако се 1566. посада жалила на Парти да је емин узео приходе од села и за вријеме када су она припадала њима, па је из Цариграда наложено кадији Бихора да ствар испита и незаконити приход врати посади. Град Бихор је увијек био добро наоружан: спомињу се четири топа, затим доста хладног оружја, пушака, алата, муниције, намирница и осталих потрепштина. Бихор као нахију спомињу и Хаџи-Калфа и путописац Еулија Челебија.

Иако је Бихор од почетка имао војну посаду и друге представнике османске власти, односно администрације и цркве, и развијао се као муслиманско насеље, етничка карта бихорске области се није мијењала све до краја XVII вијека. То потврђују турски пописи становништва из којих се по именима види да су домаћини били Срби или србизирани власи. На једној етничкој карти балканске Турске из XVI вијека јасно се види да је Бихор представљен као област насељена само хришћанима, односно српским становништвом. И турски географ Хаџи-Калфа, средином XVII вијека, биљежи да у Бихору живе Срби и Арбанаси, а у Рожајама само Срби. Арбанаси се у оно вријеме обично јављају

у градовима као турски војници. Тако је морало бити и у граду Бихору, гдје је постојала јака војна посада, која се, с обзиром на ослободилачке покрете српског народа и учестале буне и устанке од краја XVI вијека, стално увећавала. Иначе, оновремени турски извори спомињу војнике Арбанасе у великом броју и у другим градовима данашње Црне Горе (Спужу, Подгорици, Новом, Гусињу, Плаву и Рожајама). Један турски извор из 1566. године помиње у Бихору и групу Цигана. Међутим, иако је процес исламизације српског живља у свим градским насељима отпочео с успостављањем турске власти, а интензивније текао од четврте деценије XVI вијека, када се запажа појачана исламизација на Балканском простору уопште — турски и други извори свједоче да исламизација није све до краја XVII вијека прелазила градске зидине Бихора. Додуше, исламизација није била захватила ни друга мања „тржишта са ужег подручја средњег Полимља“, а још мање се осјећала у оно вријеме у Горњем Полимљу. Томе је, између осталог, допринијело и активно дјеловање Епископија лимске, чије је средиште било код Цркве св. Петра у Бијелом Пољу, и Будимљанске митрополије, које су турске власти почеле гасити од средине XVII вијека. Биорски владика са сједиштем у Цркви св. Петра у Бијелом Пољу помиње се, додуше, и 1686. године, али нема вијести о будимљанским митрополитима. Од краја XVII вијека почео се мијењати етнички састав становништва бихорске области, што је услиједило као посљедица великог рата између хришћанских земаља (Аустрије, Пољске и Венеције) и Турске (1683—1699), у коме је узело учешћа и становништво Бихора и сусједних области на страни Аустрије (1688—1690).¹³

Будимље, познато средњовјековно градско насеље, наставило је друштвено-политички живот и под турском влашћу. Од првих дана турске владавине Будимље је центар истоимене нахије, а понекад се јавља као сједиште кадије. У нахији Будимљи је и у прва два вијека турске владавине било и сједиште истоимене епископије, односно митрополије. И то је овом насељу и крају давало изузетни значај у сјеверном дијелу данашње Црне Горе. У турским изворима од краја XV до краја XVII вијека Будимља се помиње само као трг. Али, без обзира на то што је ово насеље било значајно као политичко-административно средиште турске власти и истовремено и вјерски, и културни центар нашег народа за ширу област, у привредном погледу оно није успјело да се

¹³ С. Новаковић, *Никољ-Пазар и Бихор град*, 323—347. — О Бихору видјети изворе и литературу: Хаџи Калфа, *О Балканском полуострву*, 57; Коста М. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 74; М. В. Лутовац, *Бихор и Корита*, 14—15, 62—63; Атанасије Урошевић, *Становништво Балканског полуострва у XVI вијеку*, Извор: „Revue de la Faculté de sciences économique de l'Université d'Istanbul“, Anne 11 № 1—4, Istanbul 1953. године; *Историја Црне Горе III*, 516—517, 532—534 (М. Васић); О. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 118; Ејуп Мушовић, *Исламизација у Новопазарском Санџаку*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ VII, Пријепоље 1979, 105—114.

развије до оног степена који би му омогућио да стекне статус касабе. За сво вријеме турске владавине Будимље је задржало карактер мањег насеља — трга. Од средине XVII вијека Будимље и као трг почиње да назадује и губи ранији значај, што је, свакако, била посљедица народних покрета, буна и устанака, у којима је од краја XVI вијека активно учествовало и српско становништво Полимља. На назадовање Будимља као трга такође је утицало гашење Будимљанске митрополије од почетка друге половине XVII вијека, јер је читава ова област била изложена веома тешким облицима репресивних мјера које су спроводиле турске власти над српским становништвом.¹⁴

Међутим, и прије великих политичких и других потреса који су задесили Будимље и читаву област Горњег Полимља, подаци говоре да се ово градско насеље споро развијало. Вјероватно и због тога што се у близини, на свега десетак километара, тада нешто брже развијао град Бихор, а још сјеверније и Никол-Пазар. Оба ова градска насеља — а нарочито Никол-Пазар, захваљујући погодности свог положаја и чињеници да су његови трговци одржавали доста тијесне везе са Дубровником и послје завођења турске власти на овом подручју — привлачила су пословне људе и са територије Горњег Полимља, па и трговце из Будимља. Извори из дубровачког и которског архива свједоче о интензитету и обиму трговине коју су пословни људи Бихора и Никол-Пазара водили у другој половини XV и током XVI вијека са Дубровником и Котором.¹⁵ Нема сумње, међу тим пословним људима морало је бити и оних из Будимља и читавог Горњег Полимља. Али очито је да трг Будимље није могао да издржи у конкуренцији са развијенијим Никол-Пазаром, који се и сам, од краја XVI вијека, лагано утапао у трг Бијело Поље (Аково), који се формирао поред Цркве св. Петра, на лијевој обали Лима. То је и учинило да Будимље остане само мали трг, и то локалног значаја. Али у сјенци Никол-Пазара, односно у XVII вијеку и касније Бијелог Поља, није био трг само Будимља већ и Бихор, који је успио да задржи само војно-стратегијски значај.¹⁶

У пописном дефтеру скадарског санцака из 1485. године Будимље је пописано као трг, центар истоимене нахије, која је административно припадала кази Бихор у домену Скадра. Иначе, читава област Горњег Полимља је пописана као хас санцак-бегов.

¹⁴ Милисав В. Лутовац, *Иванград (Беране), Земља и људи*, св. 23, 1973, 1—2; *Историја Црне Горе III*, 518—519 (М. Васић); М. Дашић, *Постанак Берана...*, 49—50.

¹⁵ И. Божих, *Дубровник и Турска у XIV и XV вијеку*, Посебна издања САНУ књ. СС, Београд 287, 316; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 14—20, 62—63; Богумил Храбак, *Пословни људи Полимља (1350—1700)*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ III, Пријепоље 1976, 246—252; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 76—78.

¹⁶ *Историја Црне Горе III*, 519.

Будимље као градско насеље је имало муслиманску заједницу од четири куће коју су представљали: Ширмерд, Рамазан, Караџа и Курто. Ријеч је свакако о турским чиновницима који су овдје дошли са циљем да организују власт. И њихова имена то потврђују. Иначе, у Будимљу ни онда ни у два наредна вијека није било домаћих мухамеданаца. Заједницу хришћана трга Будимље чинило је 46 кућа, од којих је 10 било бећарских (самаца, нежењених) и 7 удовичких. Пописани домаћини, углавном, носе словенска имена, мада има и неколико њих са несловенским хришћанским именима. Било је и неколико влашких кућа које се у тргу Будимљу помињу и у XVI вијеку.¹⁷

Само насеље Будимље је крајем XV вијека било задужено са 1.105 акчи испенце, а трг (пазар) је санџак-бегу доносио још 4.200 акчи. Осим тога, становници Будимља су били задужени и за 33 товара пшенице (990 акчи), 22 товара ражи (440 акчи), 19 товара јечма (240 акчи), 81 товаром сточне хране (1.134 акчи), порез на поврће износио је 64 акче, на пчеле 50 акчи, а бидат на свиње 58 акчи. На четири млина овог насеља порез је износио 120, а од лана 25, траварине 145 и дрварине 58 акчи. Тако је укупни годишњи приход скадарског санџак-бега 1485. године од насеља Будимље износио 8.863 акче.¹⁸

Вијек касније, према попису из 1582/83. године, трг Будимље је имао свега 55 кућа, девет више него 1484. године. Будимље је и овом приликом уписано као трг — центар истоимене нахије са 32 села, Манастиром светог Ђурђа, једном мезром (селиште) и два земина (обрадива земљишна комплекса). Занимљиво је истаћи да се у овом попису (из 1582/83) у тргу Будимље уопште не јављају муслиманске куће, што потврђује наше мишљење да су оне четири од прије сто година биле куће турских чиновника — усељеничке и привременог карактера. Као носиоци функција турске власти у градском насељу Будимље по попису из 1582/83. године спомињу се два кнеза и четири муселема (милиционера — коњаника који су били задужени за одржавање реда у тргу), дакле људи из домаће средине који су уживали и посебне повластице. Страног етничког елемента ни у тргу Будимље ни у читавој нахији није било ни онда ни у XVII вијеку. Осим тога, у овом градском насељу све до краја XVII вијека, упркос чињеници да је појачана исламизација у осталим нашим градовима у широј околини, није било ни домаћег исламизираниог свијета. Дакле, Будимље са широм околином је задржало српски етнички карактер, иако се зна да је процес исламизације у градовима данашње Црне Горе био поодмакао у XVII вијеку. Сви извори свједоче да исламизација у Горњем Полимљу није успјела да ухвати коријена све до XVIII

¹⁷ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit te sanxakut te scodres i vitit*, 73. — Имена домаћина хришћанске заједнице смо раније објавили. (Видјети: *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу...*, стр. 49—50).

¹⁸ Исто.

вијека, изузев нешто у новоподигнутим градовима — Гусињу и Плаву.

Међутим, успостављањем турске власти у нашим земљама донекле ће доћи и до измјене положаја тргова и градова и на територији данашње Црне Горе. Наиме, тргови и градови — Бихор, Будимља, Никољ-Пазар, Бијело Поље (Аково) — такође су били захваћени утицајима, живљим и сложенијим кретањима и промјенама које је диктирала турска власт. Истина, и у измијењеним политичким и друштвеним условима физиономија трга Будимље се споро мијењала, што потврђују структура и начин живота његовог становништва, као и привредне прилике. Што се тиче града Бихора, ту су промјене биле нешто брже, а оријентални утицаји знатно интензивнији. Ипак, основна класна обиљежја и функције оба ова градска насеља задржала су и под турском влашћу. И Бихор и Будимље су од друге половине XV па до краја XVII вијека, као градска насеља, били средишта турске администрације и судства, као и привредни и културни центри и за ширу област. Град Бихор је нарочито био значајан као војно упориште на горњем и средњем току Лима. Он је тај значај задржао за све вријеме османске доминације. Наравно, од XVII вијека војно-стратегијски значај добијају и сусједно Трговиште (Рожаје), као и новоподигнута утврђења Плав, Гусиње и Колашин. Прије свега, војни значај ових градских насеља произлазио је из карактера турске власти, система унутрашњих односа и друштвено-политичких прилика које су владале у овом дијелу наше земље. Извјесно је да су и градови и тргови у Полимљу били укључени у хасове и тимаре и да су од њих султан, санџак-бегови, диздари града Бихора и касније неких других тврђава, па и поједини други турски функционери уживали редовне годишње приходе, и то у знатним износима. Ослањајући се на ова градска насеља, турска власт је у подручним селима успјела да заведе феудални систем, обезбјеђујући његово функционисање. Сеоско становништво на хаса земљи и тимарима у Горњем Полимљу било је подложно разним облицима експлоатације. Најприје из града Бихора и Будимље, а затим и из новоподигнутих утврђења у Плаву и Гусињу — турска власт је спроводила цјелокупну политику према сељаштву у региону. Да би могла да држи пуну контролу и власт над становништвом ове области, а нарочито од краја XVI вијека, када се и овдје осјећају већа народна комешања и испољавају чешћи облици незадовољства, османска владајућа класа и држава раде на обнављању и утврђивању старијих градских насеља, али и на подизању нових утврђења око којих ће се развити нова градска насеља. Разлози војне природе, прије свега потреба да се држи на оку бунтовно становништво ове области и

¹⁹ Опширни пописни дефтер скадарског санџака, № 416, из 1582/83. године; *Историја Црне Горе III*, 527—528, 549—550; М. Дашић, *Постанак Берана ...*, 50—51.

сусједних Брда, диктирали су оснивање и нових градова као војних упоришта османске власти.²⁰

Становништво града Будимље и града Бихора имало је обавезу да ради на обнављању, одржавању и јачању ових градских насеља. За узврат, оно је уживало одређене друштвене и економске повластице. Систем повластица такође је обавезивао сеоско становништво да обавља грађевинске и друге послове у корист ових, а можда и удаљенијих градских насеља. Тако, на примјер, поред мјесног становништва, односно племена Куча и непосредне околине, на утврђивању и обнављању града Медуна, турског војног упоришта у Зети, били су обавезни да раде и становници из нахија Плав и Зла Ријека. Један турски извор казује да су Плављани и становници нахије Зла Ријека били „још од времена султана Мехмеда хана . . . задужени да служе, поправљају и опорављају тврђаву Медун“. Због те обавезе и неких других служби у корист османске државе, становништво Плава и Зле Ријеке уживало је статус филурџија. Тако су становници Плава, умјесто низа рајинских обавеза и пореза, плаћали у XVI вијеку порез на кућу од 125 акчи, а Злоречани у износу од 110 акчи годишње. „Осим тога, због обавеза које је имало према граду Медуну, становништво из дванајест села нахије Зла Ријека било је, уз остале повластице, ослобођено и давања дјеце у јаничаре“.²¹

Да ли је обавезе давања дјеце у јаничаре било ослобођено и становништво нахије Будимље и Бихора — нема о томе вијести. Но, сигурно је да је дио становништва и ових нахија уживао знатне повластице због вршења разних војних и других служби у корист градских насеља у својој средини.

Од краја XVI вијека запажају се озбиљни знаци погоршања унутрашњег стања и спољнополитичког положаја Османског царства. Погоршавање унутрашњих прилика и спољнополитичког положаја османске државе се наставило и током XVII вијека, што је условило повећање економског притиска на хришћанско становништво, рају. У овом периоду раније дате економске повластице и племенске и кнежинске самоуправе пале су под удар. У XVII вијеку у Османском царству јавља се убрзанији процес феудализације његове управне организације. Заоштравање унутрашњих противурјечности, насртај турских власти на самоуправна права нашег народа, као и неповољна спољнополитичка ситуација Турске — репродуковали су и масовну хајдучију, а јављају се и честе побуне и устанци, који прерастају у шире покрете ослободилачког смјера. У основи су сви ти покрети били уперени против турске власти на читавом нашем простору. У тој борби предњачила су брђанска, црногорска, херцеговачка и нека сјеверноалбанска племена. Хајдучија, буне и устанци нијесу мимо-

²⁰ *Историја Црне Горе III*; Васа Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Периодизација историје Црне Горе у новом веку, Београд 1983, 355.

²¹ *Историја Црне Горе III*, 509 (М. Васић).

илазили ни регион Горњег Полимља и горњег тока Таре, јер је турска власт и ондје угрожавала систем филурџијских повластица и унутрашњих самоуправа које су уживале патријархалне заједнице. Како су антитурски покрети јачали на простору Брда, сјеверне Албаније, Херцеговине и Црне Горе тако је и турска власт предузимала низ мјера да би паралисала отпор племена и становништва у долини Лима, да би га присилила на покорност.

У циљу обезбјеђења најважнијих путева, које су угрожавали хајдуци а повремено и устаници, осигуравања веза између својих градова и периферних крајева, као и функционисања власти на тим подручјима, турска власт је прибјегла и градњи нових градова и утврђења на погодним мјестима, прије свега у крајевима гдје се осјећао најјачи отпор. Неколико њих је подигнуто у XVII вијеку на горњим токовима Ибра, Лима и Таре, јер се на овим подручјима осјећао најжилавији отпор османској власти. Тако су настали нови градови: Плав, Гусиње, Рожаје и Колашин који су, заједно са старим градским насељима (Бихором, Будимљем, Аковом, Подгорицом и Медуном) имали задатак да држе околно становништво у покорности и обезбиједе функционисање турске власти на великом дијелу простора данашње Црне Горе. Такву улогу су имали и градови Никшић и Спуж, као и нека друга мања новоподигнута утврђења. Њихов задатак је био да спријече сједињавање херцеговачких и брдских племена са племенима Старе Црне Горе. Иницијативу за подизање Плава, Гусиња, Рожаја и Колашина дали су санџак-бегови скадарског, призренског односно дукађинског и херцеговачког санџака, „према томе гдје се које од тих мјеста налазило“, и, разумије се, босански валија, а одлуку је донијела Порта. Централна власт је обезбиједила и извјесна средства за подизање нових градова и других нових утврђења. Међутим, знатан дио терета турска власт је пребацила и на леђа подручног становништва. Нови градови — Плав, Гусиње и Колашин подигнути су у истоименим селима, на путевима који су повезивали Полимље и Потарје за Зетском равницом и Скадром. Рожаје је подигнуто на рушевинама неког ранијег насеља на горњем току Ибра. Тако је у XVII вијеку око Горњег Полимља образован прстен нових градских утврђења, која су, са старим градовима Бихором и Бијелим Пољем (Аковом), постала управна и војна средишта турске власти на ширем простору данашње Црне Горе и значајан ослонац мјесном господарећем феудалном елементу — беговима и агама. Нови градови су постали центри исламизације за шири простор данашње Црне Горе и горње Албаније.

До подизања града Плава дошло је почетком XVII вијека. Изградњу плавске тврђаве, града, треба довести у непосредну везу са ослободилачким покретима у Брдима и сјеверној Албанији који се јављају концем XVI и настављају првих деценија XVII вијека. Подизање града Плава је окончано 1619. године, на мјесту старог средњовјековног утврђења за које се претпоставља да је

могло бити центар жупе Плав. Плав је изграђен на мјесту гдје се зетски пут, који је од Котора ишао за Метохију, укрштао са путем који је водио низ долину Лима, повезујући Будимљу и град Бихор и друга градска насеља на сјеверу. На томе мјесту је од давнина постојало неко мање градско насеље, на шта подсећа и податак из Дечанске хрисовуље, гдје се помиње „село у Плавје град“. Али како се Плав као градско насеље не помиње у другим средњовјековним списима, поједини истраживачи су тврдили да у Плавској жупи, односно касније нахији Плав, све до 1619. године није било градског насеља, него се Плав развио из села Рибари које је према дефтеру из 1582/83. године имало 90 кућа. Но, како се у непосредној близини села Рибари налазило и село Град, које је по турском попису имало 28 кућа а по Баличином опису сачињеном тридесет година касније чак 68 домаћинстава, то несумњиво води на траг о могућем постојању утврђења на мјесту гдје је настао град Плав. У вријеме подизања града Плава читава плавско-гусињска котлина била је, углавном, насељена српским становништвом које је, по запажању М. Болице, било веома богато, али и „већином разурено услед тога што га пљачкају и уцјењују сусједни му планинци и Клименти“. Из Боличиног доста исцрпног извјештаја о приликама у скадарском санџаку, који је он послао млетачкој влади 1614. године, може се закључити да је Млетачка Република била јако заинтересована да оствари свој политички утицај и на горњем току Лима и да одржава тијесне економске везе са пословним људима из овог региона. Иначе, и у оно вријеме трговина са Котором се одвијала доста интензивно, нарочито када су мировала сјеверноалбанска и поједина племена црногорских Брда. Сам М. Болица казује како је поједини дана могао видјети да се из Плава каравани и са по „200 натоварених коња вуном“ крећу ка Котору, удаљеном „на три дана хода“. Из Котора је та вуна извозена у Италију. Осим вуне караванима је из Горњег Полимља ка Котору транспортована и друга роба, „као восак, сир и жито“. Становништво нахије Плав, па и „становници из разних крајева Турске“, наредбом турске власти позивани су „да кулуком подижу тврђаву на граници Климената ради обуздавања разбојништва и осигуравања спокојства становницима Плава“. Ово Боличино казивање се можда односи на подизање тврђаве Гусиње, која је изграђена можда деценију раније.²²

Оно што је сигурно јесте то да је град Плав изграђен по наредби централних органа турске власти. Надзор над подизањем тврђаве вршио је босански паша Мустафа, који је из Босне на горњи ток Лима довео и знатне војне снаге да би умирио становништво и непокорних околних брдских племена. Ваља истаћи

²² Ш. Љубић, *Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарско-га од године 1614*, Старине ЈАЗУ, XII, Загреб 1880, 183, 185—193; Опширни пописни дефтер скадарског санџака, № 416 из 1582/83. године; К. Н. Костић, *Наши градови...*, 79; *Историја Црне 9оре III*, 45 (Г. Станојевић) и 521 (М. Васић).

да је на Порти било одлучено и раније да се подигне утврђење у Плаву, гдје је требало смјестити сталну војну посаду, али Мехмед-паша то наређење није извршио, па је задатак повјерен новом босанском паши Мустафи. Тако је он лично дошао у Плав да надзире изградњу тврђаве „против побуњеника из Брда званих Клименти“. Према једном млетачком извору, тек пошто је извршио повјерени му задатак Мустафа-паша се из Плава вратио у Босну.²³ У новоподигнуту тврђаву (завршена 1619) смјештена је војна посада са задатком да онемогући немире и пљачкашке продоре сјеверноалбанских племена, у првом реду Климената, који су пријетили да разуре насеља у плодној долини Лима, гдје је било, поред султановог и санџак-беговог хаса, и више тимара, односно спахилука. Нема сумње да је утврђени Плав привремено зауставио продоре Климената у Плавско-гусињску котлину, али, ипак, није могао утицати на смиривање бунтовних сјеверноалбанских, па и неких брдских племена. Она су наставила с отпором, па је Порта била принуђена да против побуњеника у Брдима шаље војску и наредних деценија. Иначе, подаци о тврђави Плаву послје њеног оснивања па до осамдесетих година XVII стољећа доста су оскудни. Међутим, нешто више има спомена Плава за XVIII вијек, о чему ће бити више ријечи на другоме мјесту.

Почетком XVII вијека, свакако прије 1611. године, изграђена је и тврђава Гусиње у истоименом средњовјековном селу. Гусиње се као село спомиње у XIV вијеку, и то као једна од караванских станица на путу од Котора, Скадра и Подгорице за Пећ и Косово. Крајем XV вијека (1485) Гусиње је по турским пописима имало 120, а вијек касније (1582/83) 127 кућа. М. Болива саопштава (1614) да Гусиње има 100 кућа са 237 војника. Ова разлика у попису кућа вјероватно је могла проистећи из тога што су млетачког чиновника првенствено занимале куће са мушкарцима способним за војну службу, а не и удовичке које се у турским пописима посебно исказују. У сваком случају Гусиње је крајем XVI и почетком XVII вијека било највеће село у Плавској нахији. Тврђава Гусиње се први пут помиње 1611. године, што значи да је већ тада била завршена. Касније је обнављана и проширивана, добијајући све већи војно-стратегички значај, с обзиром на снажење ослободилачких покрета племена црногорских Брда и горње Албаније. Но, током XVIII вијека Гусиње се као градско насеље споро развијало. У XVIII вијеку о овоме мјесту има више података. Гусиње је тада имало сталну турску војну посаду, с агама и капетаном на челу. Временом се око тврђаве (из села) развила и варошица, која је, захваљујући погодном смјештају на караванском путу и пословности њених житеља, постала чак и значајније мјесто од Плава.²⁴

²³ *Историја Црне Горе III*, 102 (Г. Станојевић).

²⁴ Види напомену 22.

Гусиње је током XVIII и XIX вијека било не само војно него и политичко-административно средиште за читаву област Горњег Полимља, односно Васојевића у долини Лима. По моћним беговима Шабанагићима, који су постали насљедним мудирима гусињског мудирлука који је захватао читаву територију ранијих бихорских нахија (Плав, Зла Ријека, Будимља и Бихор), ова област се средином XIX вијека називала и „Шабанагића нахија“. Упоредо са израстањем у војно и административно средиште за ширу област, Гусиње је постало и значајно привредно средиште за Горње Полимље. На његовом тржишту, иако малом, вршена је размјена роба и обављани су трговачки послови од значаја за привредни развој читаве области на горњем току Лима. Посебно се на гусињским вашарима окупљало много свијета из околине трговине ради. Пазари у Гусињу и Плаву су постајали нешто живљи од прољећа до почетка јесени, када оживе катуни на околним планинама. Тада су се на ове пазаре масовније спуштали сточари из својих околних катуна да би се снабјели сољу и купили основне занатске и друге производе које су овамо доносили трговци из Скадра, Подгорице и Пећи. Гусињски пазар је у XIX вијеку био развијенији од плавског, на њега су, поред Васојевића, долазили и Кучи, Братоножићи и Морачани. Иначе је Гусиње средином XIX вијека имало око педесетак дућана, смјештених на малом тргу у средини градског насеља, у којима се могло купити оно што је било најнеопходније за земљораднике и сточаре из околине. Једини већи вашар — односно сајам, како га назива француски конзул у Скадру Екар — одржавао се у Гусињу сваког октобра, а био је претежно сточарског карактера. Пошто је плавско-гусињска област била позната по узгоју стокe, на гусињски јесењи сточни пазар (сајам) пристизали су бројни трговци из читаве Румелије, гдје су јевтеније куповали добро угојене волове, овнове и другу стоку и сточне производе.²⁵

Гусиње је у првој половини XIX вијека имало око „400 домова, од којих је тек четврти дио српских“. И Плав је био „турска варош“ окружена „српским селима“. Али већ крајем XIX вијека, М. Велимировић наводи податке да Гусиње „броји преко 1600 домова“ и да има четири џамије, али нема цркве. Турску власт је у Гусињу у оно вријеме представљао „кајмакам коме Гусињани заповедају“, што треба разумјети да су мјесни феудалци и даље управљали овим крајем без икакве одговорности пред легитимним турским властима.²⁶ Такво анархично стање остало је у гу-

²⁵ Н. Нецкуард, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris 1863, р. 97—98; М. Лутовац, *Плав и Гусиње са околином*, Земља и људи, св. 27, Београд 1977, 187; М. Дашић, *Постанак Берана...*, 51—59; Исти, *Феудални односи у Горњем Полимљу*, 14; М. Кнежевић, *Плавско-гусињски регион*, 103—104.

²⁶ Геден Јосиф Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад 1852, 75—77; Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, ГНЧ, књ. VIII, Београд 1898, 132—133.

сињској кази све до коначног слома Османског царства на Балканском полуострву (1912), због чега је и било узрок многих задјевица и сукоба са Црногорцима.

На развитак племена Васојевића, како на горњем току Таре тако и у долини Лима, значајан утицај је имао и град Колашин, који су Турци подигли средином XVII вијека, у истоименом селу, на ријеци Тари, на раскрсници путева. Колашин је зидан за вријеме кандијског рата, када су „ти путеви и цијели крај били јако угрожени од стране побуњених племена...“ Због тога је виша турска власт одлучила да заснује тврђаву у селу Колашину и тако спријечи побуне у сусједству, односно обезбиједи миран живог становништву Потарја и Мораче и, наравно, да га држи у покорности. О политичким и друштвеним приликама у Потарју и шире у доба подизања града Колашина доста података у новије вријеме саопштили су Ж. Шћепановић и М. Васић, па се ми на појединостима нећемо задржавати. Држим да треба истаћи да је, по свему судећи, подизање тврђаве у Колашину било завршено „већ 1650. године“. Из једног документа који потиче из султанске канцеларије, написаног 1667. године, у интерпретацији М. Васића произлази „да су те крајеве и становништво у њима били угрозили побуњеници из албанских племена, који су, као и млетачка војска из Котора, тамо продирали“. У истом документу који Васић цитира даље пише: „Прије него што је изграђена тврђава Колашин у херцеговачком санџаку... била је муслиманска раја пљачкана и оштећивана... од стране арнаутских побуњеника и војске из Котора, па се већином разбијезала“, али након изградње града Колашина путеви су „побуњеницима пресјечени и ови одбијени“. Ж. Шћепановић каже да је овај извор доста нејасан, јер не казује „на коју се муслиманску рају мисли“. Он допушта могућност да је ријеч о муслиманској раји из Полимља, а не из Потарја. Наиме, Шћепановић држи да је „процес исламизације захватио Потарје тек после подизања Колашина, док је подручје око Лима томе могло подлећи раније.“²⁷

Сматрамо да Шћепановић за своју претпоставку, да се турски извор односи на муслиманску рају из долине Лима, нема доказа, јер сви оновремени извори свједоче да је област Горњег Полимља, као најближа Колашину, била још неначета исламизацијом. То се исто може рећи и за сусједни Бихор, гдје је муслиманског елемента било само у граду Бихору који је имао и јаку војну посаду. Из статистичких података М. Болице, из 1614. године, јасно се види да у нахијама Зла Ријека и Плав уопште није било другог становништва осим православног, српског. Уосталом, и Будимљански сабор, који је одржан у Манастиру Ђурђеви Ступови, у исто вријеме када је подизан град Колашин, као

²⁷ *Историја Црне Горе III*, 521—522; Ж. Шћепановић, *Колашин на Тари (Како је постало име Колашин)*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXII, Београд 1973, 58 и даље, с исцрпним освртом на изворе и литературу о Колашину; *Исти, Средње Полимље и Потарје*, 124.

и његови закључци о вођењу преговора о унији српске православне са католичком црквом, указују да се то није могло дешавати у средини гдје би било муслиманске раје. Штавише, исламизација у оно вријеме није била ухватила дубљег коријена ни у Бијелом Пољу, а није била масовна ни у Средњем Полимљу. Појам „муслиманска раја“ из поменутог документа из 1667. године може се односити само на становништво у Потарју и уопште у источним дјеловима херцеговачког санџака, и то не само на муслиманску него и хришћанску рају која је била лојална турској власти.

Иначе, оснивањем града Колашина, који је добио сталну војну посаду с агама и капетаном на челу, створени су услови да турска власт остварује јачу контролу над становништвом Потарја, Мораче, па и Васојевића чије је ширење природно ишло долином Таре до Матешева. Колашин ће без сумње утицати да се јави масовнија исламизација у Потарју. Према аустријским изворима из XVIII вијека, град је био важно турско војно-административно упориште, иако се констатује да је насеље недовољно утврђено и да нема довољно топова за одбрану. Од краја XVII вијека Порта је Колашин прогласила за посебну категорију града и укључила га у систем капетанске организације. Тај статус Колашин је имао све до друге половине XIX вијека. Међутим, поред тврђаве развио се и градски трг, варошица, па је и Колашин временом постао средиште привредног живота за област. Ипак, све до његовог ослобођења и укључења у црногорску државу (1878), Колашин је имао поглавито војно-стратегијски значај за Турску.

Нема сумње да је турска власт подизањем града Колашина, са сталном војном посадом, успјела да ојача и феудални господарећи слој у Потарју и његовој непосредној околини, да створи једну љуту и убојиту муслиманску крајину која је вршила јак притисак на Морачу, Ровца, Васојевиће, па и друга брдска и херцеговачка племена. Још је 1667. године централна турска власт са задовољством констатовала да су „путеви побуњеницима пресјечени“ и да је спријечено продирање млетачке војске из Котора у ове крајеве. Ипак, утврђени Колашин није могао спријечити и сузбити јачање ослободилачког покрета племена Брда и источне Херцеговине и њихово међусобно повезивање, па се буне и устанци јављају чак још снажније и током наредна два вијека. Оно што су Турци сигурно остварили подизањем града Колашина сводило се на спречавање „арнаутских побуњеника“ да захвате долину Таре. Покушаји сјеверноалбанских племена да се домогну Потарја коинцидирани су са експанзивним залетима и продорима Климената да овладају и плавско-гусињском котлином и цијелим Горњим Полимљем. Међутим, град Колашин је не само допринео одбијању „арнаутских побуњеника“ него је и зауставио ширење Васојевића долином Таре. Наиме, овај утврђени турски град постао је од самог заснивања несавладива препрека за ширење васојевићког племена из његове матице — Лијеве Ријеке долином Таре. Васојевићка колонизација горњег тока Таре зауставила се

нешто сјеверније од Матешева, на свега неколико километара испред Колашина. Затварање најпогоднијег природног правца ширење Васојевића имало је за посљедицу скретање њихове миграционе матице на исток, преко развођа планина Трешњевица, Комова и Штавне у долини Лима, гдје ће оно, од краја XVII и током XVIII вијека овладати раскошним простором Горњег Полимља. За Васојевиће, па и нека друга брдска племена, и не само њих, Колашин је био и остао велики трн у оку, препрека од историјски судбоносног значаја за њихово ширење и спутавање њихове ослободилачке борбе, па због њега и око њега никада није било мира. Зато је и разумљиво што је ово „гнијездо разбојника и фанатика“ и крваво разбојиште било узрок за напад и разарање 1858. године.²⁸

Новоподигнути и раније обновљени и утврђивани градови — Бихор, Рожаје, Будимље, Плав, Гусиње и Колашин, са Медуном, Подгорицом и Спужом на западу — чинили су снажан обруч око бунтовничког и немирног подручја на горњем току Лима и Таре. Мање-више сви ови градови, са својим сталним војним посадама, постали су и управна сједишта турске локалне администрације, јака упоришта мјесног господарећег феудалног слоја — бегова и ага — и центри исламизације која ће се на овом простору јаче испољавати од почетка XVIII вијека. Становништво ових градова, као уосталом и свих других „под турском влашћу на територији данашње Црне Горе“, у почетку је малобројно, понегдје чак и малобројније него у појединим селима. У појединим градовима оно је споро расло, а понегдје је стагнирало па чак и опадало (као, на примјер, у Будимљу). Недостају ближи подаци и о расту становништва у мјесту Бихор, али М. Васић закључује, на основу турских података, „да је тај трг прерастао у касабу“ и да је, према томе, и његово становништво расло у другој половини XV и током XVI вијека. Што се тиче касније формираних насеља Плава и Гусиња, о њима у XVII и XVIII вијеку нема статистичких демографских података. Ни о становништву Рожаја у оно вријеме нема података. Једино је сачуван турски попис војне посаде у тврђави Рожаје из 1731. године, по коме је рожајска посада тада бројала „347 војника, азапа, мартолоза, мустахфиза и добровољаца (gönüllü), који су били подијељени у десет чемата. Заповједник тврђаве био је диздар Хусејин — ага“.²⁹ Нема сумње да је, поред овако бројне војне посаде, Рожаје морало имати и нешто бројније становништво у XVIII вијеку.

Иако је тешко пратити кретање становништва турских градова у овом дијелу Црне Горе, чини се да је оно ипак постепено расло, посебно у насељима која су постала центри исламизације,

²⁸ Миомир Дашић. *Колашинска афера 1858. године*, Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, Никшић 1980, стр. 119—142.

²⁹ *Историја Црне Горе III*, 530 (М. Васић).

а такав је случај био са Гусињем, Плавом, Рожајама, Бијелим Пољем, а вјероватно и Бихором. Што се тиче Будимља, оно је од средине XVII вијека почело да назадује и губи ранији политички и привредни значај. То су проузроковале познате народне буне, устанци и ослободилачки покрети, у којима је активно учествовало и српско становништво са простора Горњег Полимља. Тако се од краја XVII вијека градски трг Будимље свео на обично село, лишено било какве раније градске функције. Од тада па све до заснивања вароши Берана (1862), будимљански крај (односно Горње Полимље) није имао градског привредног центра. Стариначко становништво ове области и новодосељеници Васојевићи и други црногорско-брдски родови били су привредно упућени на околне турске градове. На слаб пораст становништва турских градова који су чинили прстен око области Васојевића — поред губитака у честим бунама, устанцима и народним покретима који су се у оно доба обично завршавали и масовним бјежањем и исељавањем становништва — утицале су и појаве епидемија разних заразних болести (посебно куге) које су масовно косиле, нарочито градско становништво. Посебно је куга у XVIII вијеку често харала градским насељима, јер су слабе хигијенске прилике и промет људи и роба томе погодвали. Зна се, на примјер, да је куга 1736. године харала у Скадру и сјеверној Албанији, па није мимоишла ни Гусиње и Плав. Од куге је 1739. страдало и становништво Бијелог Поља, Рожаја и неких других мјеста данашње сјеверне Црне Горе. Вјероватно ова тешка различна болест није могла мимоићи ни сусједни Бихор и Хас, односно Будимљански крај. Све је то имало утицаја на спори развитак турских градова и у овом дијелу данашње Црне Горе.

Већ смо раније истакли да су градска насеља Будимље и Бихор и послите успостављања турске власти „задржала српски карактер, што показују пописи Пљеваља и Будимље из XVI вијека“. Показали смо да трг Будимље није мијењао своју етничку и вјерску структуру ни касније. Али у Бихору се временом етничка структура становништва мијењала. Поред турске војне посаде у Бихору се јавља и више цивилних и вјерских представника, а 1566. помиње се и група Цигана. Међу војницима у посадној служби било је и Албанаца. У Гусињу, Плаву и Рожајама такође се крајем XVII вијека јављају Албанци као турски војници. Али у свим овим градским насељима све до XVIII вијека затечено српско становништво је чинило већину, појачавано и досељеницима из ближих и даљих села и племена. У граду Медуну, на примјер, старо становништво није остало, већ га замијенило ново. И у новоподигнутим градовима на периферији области Васојевића преовладало је новодосељено или из непосредне околине исламизирано становништво. Градско становништво — муслиманско и хришћанско — живјело је груписано на вјерској и етничкој основи у својим четвртима званим махале. Код новодосељеника

је постојала тежња да се групишу не само према вјерској него и племенској основи, „кадкад и по крајевима из којих потичу“³⁰

Кад је ријеч о промјенама у вјерској структури тргова и градова око области Васојевића, ваља рећи да се њихови видљиви знаци могу пратити тек од средине XVII вијека. У старим трговима и градовима Бихора, Будимљу, Бијелом Пољу, па и оним удаљенијим, као што су Пећ, Пљевља, Подгорица — становништво је било у већини хришћанске вјере. Процес исламизације је, као што смо већ истакли, текао споро и у Бихору, Бијелом Пољу и Рожајама, а у тргу Будимље није ни дошло до етничких и вјерских промјена. Међутим, са подизањем Гусиња и Плава, и са смјештањем сталних војних посада у њима, ова градска насеља постају значајна средишта и турске управне власти која је почела да утиче на јачање процеса крупнијих промјена и у етничкој структури околног становништва. Наиме, с установљењем сталних војних посада у овим мјестима дошли су и бројни муслимани цивили, подигнуте цамије, а временом су настале и друге муслиманске вјерске и културне установе. Разумије се, све је то пратио и процес исламизације домаћег православног становништва. Процес исламизације текао је релативно споро и у околини Плава и Гусиња, све до средине XVII вијека. Али послје уморства митрополита будимљанског и арбанашког Пајсија „велики Турчин“ (султан) одбио је „да се постави епископ тамо“,³¹ што је имало за посљедицу нагло слабљење утицаја Српске цркве у овом крају, а то је погодовало ширењу исламизације не само у Гусињу и Плаву него и у њиховој околини. Ослободилачки покрети с краја XVII вијека у којима је масовно учествовало српско становништво са горњег тока Лима и дјелимично одступање тог становништва за аустријском војском према сјеверу још више су поспјешили исламизацију преосталог хришћанског свијета на простору Плава и Гусиња. Ријечју, плавско-гусињска област је у XVIII вијек ушла с измијењеном вјерском структуром становништва. Сличан процес се тада дешавао и у Бихору и рожајском крају. Турски градови су утицали на успоравање ослободилачких акција становништва у области Васојевића, али никако нијесу успјели и да зауставе ток борбе за ослобођење од Турака.

Сеоско становништво и његов социјални положај у области

Турски продори у Горње Полимље с краја XIV и из прве половине XV вијека, по свему судећи, нијесу условили веће поремећаје и покрете становништва на овом простору. Ни послје

³⁰ Исто, 532—534.

³¹ Старине, књ. XXV, 43. — Ослањајући се на овај извор Иларион Руварац је сматрао да је средином XVII вијека учињен и крај постојању Будимљанске митрополије, јер се о њеној судбини ништа више не зна (И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 42—43).

дефинитивног турског освајања ове области (1455) није дошло до значајнијих демографских промјена и прекида у континуитету становништва, чега је било на главним правцима турских освајања, па и на средњем и доњем току Лима. О томе свједочи чињеница да су ту готово сва насеља, па и шира подручја у Горњем Полимљу, задржала ранија имена. Турци су, као што смо већ показали, старе српске средњовјековне жупе претворили у своје територијално-управне јединице — нахије, задржавши при том стара имена (Будимља, Плав, Зла Ријека и Бихор).

Нахија Будимља је, према турском попису 1485. године, обухватала, поред трга Будимље, и 28 села и једно ненасељено селиште (мезру) са укупно 858 српских кућа, од којих је 179 било бећарских (самачких) и 57 удовичких.³² Осим тога, у самом тргу Будимље биле су онда и четири већ раније споменуте муслиманске куће. Села ове нахије су пописана овим редом: Шекулар 42 куће (од којих 10 бећарских и 2 удовичке), Папратниште — 54 (12 бећарских и 3 удовичке), Петњик — 35 (10 бећарских и 2 удовичке), Боровци — 11 (3 бећарске), Забаране — 11 (3 бећарске), Долна Заградина — 26 (8 бећарских), Војничка — 45 (10 бећарских и 3 удовичке), Буче — 38 (бећарских и 3 удовичке), Подстрана — 34 (5 бећарских и 3 удовичке), Гошин — 4, Мачте — 23 (3 бећарске и 2 удовичке), Дапсић — 44 (8 бећарских и 3 удовичке), Калудри — 17 (4 бећарске и 2 удовичке), Чрноврх — 11 (2 бећарске и 2 удовичке), Бабина — 39 (10 бећарских и 2 удовичке), Горажде — 48 (10 бећарских и 1 удовичка), Тиходол — 16 (1 бећарска и 1 удовичка), Драгосава — 18 (2 бећарске и 1 удовичка), Дин (Дијн) — 8 (1 бећарска и 1 удовичка), Горњи Заград — 35 (9 бећарских и 1 удовичка), Лук и Бечаца, друго име Врпоток — 41 (8 бећарских и 4 удовичке), Чрглавина — 7 (1 бећарска и 1 удовичка), — Трепча — 60 (10 бећарских и 7 удовичких), Ржаница — 31 (5 бећарских и 2 удовичке), Заостро — 40 (10 бећарских и 2 удовичке), Парица — 11 (2 бећарске и 1 удовичка), Лумница (Ламеница или Луменица) — 19 (7 бећарских и 2 удовичке) и Загорје — 44 (10 бећарских и 1 удовичка).³³

Овим пописом, изгледа, нијесу обухваћена сва домаћинства нахије Будимље. За ову тврдњу индикативна је напомена пописивача да се остали становници села Луменице (очигледно, ради се о погрешно убиљеженом називу данашњег села Лубнице), осим уписаних 19 домаћинстава, нијесу „пријавили на попис“. То исто пописивач констатује и за становнике села Гошин, за које се каже да припада Бихору. Иначе, ово село, у којем су пописана само

³² С. Пулаху је, према усменом саопштењу М. Васића датом аутору, погрешно прочитао да се нахија Будимља назива другим именом Комнин, јер тога имена нема у оригиналу пописног дефтера скадарског санцака из 1485. године. (S. Pulaču, *Defteri...*, 73, 74, 31). Аутор ове књиге је још раније изразио сумњу у постојање и поријекло имена Комнин за нахију Будимља (Видјети: М. Дашић, *Постанак Берана...*, 49, напомена 3).

³³ S. Pulaču, *Defteri...*, 80, 89.

четири домаћина, нијесмо могли убицирати. Према редосљеду којим је уписано у пописни дефтер могло би бити неко од ондашњих села на крају данашње Полице, у сваком случају ради се о насељу ближе граду Бихору. Знатан број села из овог најранијег познатог турског пописа нахије Будимља и данас носи иста имена, али неколико њих под истим именом више не постоји. Тако, на примјер, ондашње село Папратниште биће да је обухватало данашња села Навотину и Марсенића Ријеку, на шта упућује топоним садашњег селишта Папратница, источно од ових села, према Шекулару. Село Боровци је, по свему судећи, данашње село Ровца, а Забаране се може убицирати као Беран-Село. Село Дољна и Горња Заградина свакако је данашње село Заграђе, а Војничка — Виницка. Иако село Подстрана са 34 домаћинства спада међу највећа у овој нахији, мислимо да се може поистовјетити са данашњим засеком Стране. Село Велић(а), сада Велиђе, сасвим је без становника, па се може претпоставити да је пописивач његове житеље уписао у село Подстране. Калудри је данашње село Калудра, Петник садашње село Петњик, Чрноврх — Црни Врх. Село Мачте је, нема сумње, исто што и данашње Маште, а Бабина и данас постоји као село Бабино. Горажде се под овим именом јавља још у Светостефанској повељи, а под истим именом се очувало до данас. Село Тиходол, пописано између Горажда и Драгосаве, чини се да је исто што и заселак Јоходоле које се помиње и у прошлом вијеку под истим именом. И мало село Дин (или Дијн) припада очигледно групи поличких села и заселака, па мислимо да се његов траг сачувао у топониму Диње.³⁴ Лук и Бечаца, за које се у пописном дефтеру констатује да се другачије називају и Вратоток, вјерујемо да су засеоци из којих су настала данашња села Лужац и Пешца. Њихов прави назив пописивач можда није добро разумио, али је сигурно да су у основном регистру поменутог дефтера ова насеља била убиљежена „као три засека“: Лук, Бечаца и Вратоток, па су „касније обједињена на једно мјесто“.³⁵ Село Чрглавина које је имало свега 7 кућа (од којих по једну бећарску и удовичку) тешко је убицирати. С обзиром на то да је пописано испред села Трепче, помисао иде на Чеочу Главу, заселак између данашње Трепче и Трешњева. Под називом Чернглавина ово мало насеље са свега 6 кућа јавља се и у пописном дефтеру скадарског санцака из 1582/83. године. Исто тако остаје неубицирано и село Парица, које се и у попису вијек касније јавља под нејасним именом *Парјева*.³⁶

Скадарки санцак-бег је од нахије Будимља убирао укупан годишњи приход у износу 62.088 акче, од чега је 8.863 акче давао

³⁴ Село Диње помиње и Милан Ђ. Милићевић (*Нешто о Васојевићима*, Гласник Српског ученог друштва. књ. V, св. XVII, Београд 1867, 70—78).

³⁵ S. Pulaḥu, *Defteri...*, 85.

³⁶ Опширни пописни дефтер скадарског санцака, № 416, из 1582/83. Нахија Будимље (фотокопије бр. 269—278).

сам трг Будимље.³⁷ Нахија Будимља је била санџак-бегов хас, али су у неким селима (Петњику, Бабину, Горажду, Драгосави и Ржаници) постојале и хаса-ливаде, посједи које је спахија могао сам обрађивати или их уступити — по слободној погодби — на обрађивање другом лицу. Ове хаса-ливаде нијесу спадале у рајинску земљу, већ је спахија њима могао слободно располагати док је био тимарлија. Укупан годишњи приход са ових хаса-посједа био је процијењен на 380 акчи.

Нахија Зла Ријека налазила се између нахије Будимља и Плава, а обухватала је 12 села. Нахија је 1485. године припадала плавском вилајету (од којег су ју одвајали планински вијенац између Плавско-гусињске долине и предјела који пада к Андријевици и Сутјеска на Лиму), кази Бихор, у домену скадарског санџака. У поменутом попису имена села су наведена овим редом: Чреншково — 35 кућа (од којих 10 бећарских и 2 удовичке), Забрда — 19 (2 бећарске и 8 удовичке), Слатина — 19 (3 бећарске и 1 удовичка) Глуди — 36 (10 бећарских и 1 удовичка), Севаца — 33 (3 удовичке), Божић — 19 (1 удовичка), Поди — 10, Инџилат — 7, Бровишова — 14, Ђулић — 30 (2 удовичке), Цецуни — 38 (1 бећарска и 1 удовичка) и Котоси — 29 (3 бећарске). Ова села смо лако убицирали. Чреншково је данашње село Трешњево, Забрда — Забрђе, Слатина се тако и данас назива, Божић је данашње Божиће, Поди — Пода, Севаца — Сеоце, Инџилат — данашње Анџелате, Ђулић — данашње Ђулиће, Цецуни је данашње Цецуне, а Котоси би морали бити данашње село Коњухе, које се под истим именом помиње и у Дечанским хрисовулама вијек и по раније. Као што се види, готово ова села пописана у нахији Зла Ријека постоје и данас под истим или нешто измијењеним именима у андријевичком крају, захватајући простор од Лукина вира с обије стране Лима узводно до Сућеске и у сливу ријеке Злоречице. Тешкоћу за убицирање представљало нам је село Глуди, које под тим именом више не постоји. У једном ранијем раду изнијели смо претпоставку да је ријеч о данашњем селу Краљима (онда је имало 25 задружних домаћинстава, 10 бећарских и 1 удовичко), јер је пописано одмах иза Слатине и испред села Божићи.³⁷ Да смо били на добро трагу потврду смо нашли у необјављеном попису нахије Зла Ријека из 1582/83. године, у коме је пописано и село Краље (за које стоји да му је друго име Глуди) са 66 кућа, дакле 30 више него што их је имало сто година раније.³⁸ То је за сада и најстарији спомен данашњег села Краље. Укупно у 12 села ове нахије било је крајем XV вијека 289 кућа, (од чега 29 бећарских и 12 удовичких), од којих је санџак-бег имао укупан годишњи приход од 15.837 акчи.

³⁷ S. Pulahu, *Defteri...*, 112—119; М. Дашић, *Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу...*, 6—8, нап. 2.

³⁸ Дефтер... № 416, Из 1582/83. године. — Нахија Зла Ријека (фотокопија, бр. 297—301).

Овај први познати турски попис потврђује да је првих деценија османске владавине нахија Зла Ријека (Злоречица) била релативно густо насељена. Имена пописаних домаћина, бећара и удовица јасно показују да је у етничком погледу становништво ове нахије било чисто српско, иако се ради о крају који је близак етнојезичкој граници (данашњој Албанији). И на овом простору била је доминантна словенска, односно српска ономастика, баш као што је то случај и са сусједним нахијама Плав и Будимља. Та појава није ништа необична, јер словенска ономастика у оно вријеме преовлађује и у селима Подгоричке нахије, Бјелопавлића, Коморана, Пећи и Сухогрле.³⁹

Вилајет Плав или Нахија Плав била је такође санџак-бегов хас. Према попису из 1485. године, плавски вилајет је обухватао сва села средњовјековне жупе Плав, дакле она у Плавско-гусињској котлини и низводно поред Лима од села Новшића до Сућеске (клисуре која одваја ужи регион Полимља од андријевичког краја). Пописом су обухваћена имена домаћина у свих 15 уписаних села, као и њихове обавезе, односно утврђене приходе који су припадали санџак-бегу.

Највеће је било по броју домаћинстава село Рибари, које се под тим именом помиње и у Дечанским хрисовуљама као сусједно село Комарани (данашња Комарача). Село Рибари (данас дио Плава који на југозападној страни излази на Плавско језеро) имало је 284 куће и било је највеће не само у плавском вилајету него и у читавој кази Бихор. Оно је економски било најјаче село у Горњем Полимљу, што се види из чињенице да је санџак-бегов доходак од њега износио 22.818 акче. Наиме, поред плаћања испенце (личног рајинског пореза), становници села Рибари били су задужени и са 150 твара пшенице, 150 твара ражи, 47 твара јечма, 90 твара сточне хране, 33 твара овса, као и порезом на лан (420 акчи), 310 акчи пореза на поврће, 280 акчи на пчеле, 120 акчи на 4 рајинска млина, 184 акче бидата на свиње, 1420 акчи од траварине и 568 акчи од дрварине.

Село Гусиње (и данас се тако назива) имало је 121 домаћинство (од којих 21 бећарско и 4 удовичка), која су укупно годишње давала на име испенце и осталих пореза на утврђене приходе 6.692 акче. Село Трепча, које се и у Дечанским хрисовуљама помиње под тим именом (данас Мартиновићи), избијало је на Плавско језеро, а с друге стране се граничило с Досуђем. Са своја 42 домаћинства (од којих 5 бећарских и 2 удовичка) плаћало је укупан годишњи порез од 2.395 акчи. Војихнино, данас Војно село, имало је 43 домаћинстава (од којих 4 удовичка), а било је задужено са 2.507 акчи годишњег пореза. Село *Кирушова*, како је уписано у дефтер, свакако је од раније познато село (и трг) Кру-

³⁹ S. Pulahu, *Defteri...*, 3, 112—119; Митар Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба*, САНУ, Ономастички прилози IV, Београд 1983, (1—135), 78—125.

шево које под истим именом и данас постоји, имало је 54 домаћинства (4 удовичка), која су плаћала годишње порезе од 2.953 акче. Село Град са 34 домаћинства (2 удовичка), које се помиње и у Дечанским хрисуваљама, налазило се на мјесту данашњег Плава. Успомену на ово сачувао је топоним Град, узвишење изнад садашњег средишта Плава. Ово село је плаћало 2.061 акчи на име годишњег пореза.

Село Вржегрнци (Jurazha Girauxhi), са 96 кућа (4 бећарске), које је плаћало 4.558 акчи годишњег пореза, доста је тешко убицирати. Под именом Вражегрнци уписано је и у дефтер скадарског санџака из 1582/83. године, додуше, овога пута са свега 32 куће. Ако судимо по редосљеду и пописног дефтера из 1485. године и оног од сто година касније, онда би се могло мислити да су Вржегрнци захватили простор данашњег села Скић, између Плава и Комораче, или села Брезојевице. С обзиром на бројност домаћинстава и на њихову економску моћ изражену кроз пореско задужење, мишљења смо да је прије у питању данашње село Брезојевице, на лијевој обали Плавског језера и Лима. Село Комарани (Комаран) биће да је исто што и данашња Комарача, насеље око рјечице Комораче, десне Лимове притоке (одмах по истицању из Плавског језера). И село Комаран је било релативно бројно насељено — са 69 домаћинстава (од којих 4 удовичка), а о његовој економској снази говори годишњи порез од 3.894. акче. Село Новшић (Novchiq или Nochiq), данас Новшиће, са 23 куће од којих 2 удовичке) спадало је у најмања насеља плавског вилајета. Годишње пореско задужење његових домаћинстава износило је 1.479 акчи.

Велика, село добро познато и из Дечанских хрисуваља, које се и данас тако назива, имало је 81 кућу (од којих 6 удовичких). На име годишњег прихода санџак-бегу плаћало је 4.250 акчи. И село Ржаница, сада Горња Ржаница, са 92 куће (4 удовичке) спадало је међу највећа у Горњем Полимљу. Пада у очи да су његови становници, поред испенце, били задужени и са 30 товара пшенице, 21 товаром ражи, 20 товара јечма, 25 товара сточне хране, па и порезима на лан, пчеле, на 3 рајина млина, поврће, свиње, траварину и дрварину — укупно 5.166 акчи. Село Машница (и данас се тако зове) имало је 45 домова (3 удовичка), а било је задужено годишњим порезом од 2.783 акче. Село Горња Улотина (Горна Улотина) имало је 84 куће (4 удовичке), а плаћало је годишњи порез од 4.154 акче. Посебно је уписано мало даље село Доња Улотина (Долна Улотина) са 49 кућа (3 удовичке), а било је задужено са 2.551 акчом годишњег пореза. Село Лузи, данас (Горње) Луге, са 40 домова (2 удовичка), плаћало је годишњи порез од 2.112 акчи.

Укупно је плавски вилајет, заједно с испенцом, нијабетом, приходима од Плавског језера и другим приходима од 15 села са

1152 домаћинства (самачких 23 и 48 удовичких), плаћао санџак-бегу годишњи приход од 70.684 акче.⁴⁰

Имена пописаних домаћина и удовица у плавском вилајету несумњиво упућују на закључак да је ријеч о српском етничком елементу. Ако се ови ономастички подаци упореде са старијим стањем, које нам је познато из хрисовуља, „може се рећи да и у овом дијелу Горњег Полимља има врло мало албанске ономастике“. У предјелу Плав—Гусиње око 72% пописаних становника „носе имена од словенских основа“, а у селима сјевероисточне територије плавског вилајета имена „од словенских основа носи око 81% особа“. Али и на простору Горњег Полимља срећамо у оно вријеме „и неколико специфичних албанских имена“, као Ђин, Ђон, Кал, Лека, Лекац, Леш, Мардјиш, Прогон и још понека. Међутим, попис јасно свједочи да ни једно насеље у плавском вилајету није било „мешовито по етничком саставу“. М. Пешикан, који је извршио студиозну ономастичку анализу овог пописа, каже да није имао податке „из албанског дела Полимља, где је било дечанско село Врмоша и бањски катун Сму-дирози (обоје са изразито словенском ономастиком), сем ако је нешто житеља овога краја у попису пребројено Гусињу“.⁴¹ Упоредњем имена из скадарског катастарског дефтера с краја XV вијека с именима из Дечанских хрисовуља уочљиво је да је удио словенских имена остао „врло висок, иако се нешто смањило: од 87% на 77% у СК“. Али до тог смањења није дошло због продора албанских имена, што би било природно очекивати „због блискости етнојезичке границе“, него усљед повећања несловенских хришћанских имена на овом подручју.⁴² Све то говори да је читаво Горње Полимље етнички било јединствено од почетка XIV вијека и да је влашки елемент био потпуно славенизиран, односно србизиран. Албанског етничког елемента није у Плавско-гусињском крају било ни крајем XV ни вијек касније.

Подаци из овог првог доступног турског пописа јасно говоре да је у 15 села нахије Плав било више настањених домаћинстава него у нахијама Будимља и Зла Ријека заједно (обије су имале 40 села). Чини се да се релативно густа насељеност у селима Плавске нахије може довести у везу с поштеђеношћу овог простора од турских провала у периоду шездесетогодишњег двовлашћа у области Бранковића (од 1395. до 1445. године).

Подаци пописа из 1485. године су драгоцјени и за сагледавање економске моћи и социјалне структуре становништва Горњег Полимља. Из њих се уочава да је ово подручје било за оно вријеме привредно релативно добро развијено. Земљорадња је преовлађивала, посебно у селима поред Лима и у долинама његових притока. Од житарица највише су гајени пшеница, раж,

⁴⁰ S. Pulahu, *Defteri...*, 96—112.

⁴¹ М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена...*, 89—90.

⁴² Исто, 86—90.

јечам, затим овас, а види се да је гајено и сочиво, поврће и пчеле. Пшеница је очигледно добро успијевала у будимљанском крају, на шта указује чињеница да је само трг Будимље био задужен са 33 товара пшенице, а уз то и са 22 товара ражи, 19 товара јечма, 10 товара овса и 1 товаром сочива годишње. Али пшеница се гајила не само у жупи него и у планинским селима, па је и Шекулар био дужан да санџак-бегу даје 15 товара пшенице, 5 товара ражи, 8 товара јечма и других култура, баш као и жупна села Папратнице и Петњик. Чак је и мало село Боровци (Ровца) било задужено са 5 товара пшенице, (на 11 домаћинстава), као и Забаране (Беран-Село), док је Доња Заградина (Заграђе) давала свега товар више, иако је имала 26 домаћинстава. Враницка је била задужена са 20, а Буче са 15 товара пшенице. Занимљиво је истаћи да је село Дапсиће (са 44 домаћинстава) било задужено са свега 10 товара пшенице и 8 товара овса, што указује да су ове културе слабо успијевале у атару овог села, а раж и јечам, изгледа, нијесу ни сијани. С друге стране, сва поличка села су била оптерећена знатним приходима на раж, јечам, овас и особито пшеницу. Тако је Маште било задужено са 13 товара пшенице, Бабино — 15, Горажде — 15, Тиходол — 5, Драгосава — 11, Дихе — 5, Горње Заграђе — 10 товара пшенице. Трепча, село с највише домаћинстава у нахији Будимља (60 кућа), давало је само 15 товара пшенице (исто колико и ражи), а толика је била и обавеза села Ржанице, иако је ово село било по броју домаћинстава двоструко мање (31 кућа). Занимљиво је истаћи да је једино село Трепча у Горњем Полимљу било задужено порезом (од 30 акчи) на приход од шљива. И у Лубницима је гајена пшеница, али, судећи по задужењу, много мање него рецимо у малом селу Ровцима (19 лубничких домаћинстава која су се одазвала полису задужена је са свега 4 товара пшенице и са по 2 товара ражи и јечма).

На све ове појединости указали смо зато што показују да су у свим селима нахије Будимља гајене житарице и да је култура пшенице била најразвијенија. И поврће је прилично гајено, па је чинило и важан извор пореског прихода. То се може рећи и за села нахије Зла Ријека и, наравно, за сва насеља у плавском вилајету. Да је пчеларству на овом подручју поклањана знатна пажња свједочи то што је готово свако село било опорезовано и на приход од пчела. Знатне приходе санџак-бег је убирао и од пореза (бидат) на свиње и рајинске млинове којих је било у готово сваком полимском селу. О развијености сточарства на овом простору може се само слутити на основу висине траварине коју су плаћала поједина села. Судећи по висини прихода од траварине не би се могло закључити да је било разлике између села у равници и планинских. Ипак, изгледа да су домаћинства у плавском вилајету, па и у нахији Зла Ријека, гајила нешто више стоке, јер је износ траварине по појединим селима био нешто већи. Знатна средства санџак-бег је са свога хаса убирао и од дрварине.

Наиме, свако домаћинство је било обавезно да плаћа дрварину. У попису су исказана само укупна задужења за село, па остаје непознато да ли је било разлике у задужењу домаћинства појединачно.

Према попису из 1485. године свака кућа на подручју Горњег Полимља и Лијеве Ријеке, укључујући ту и самачке (бећарске), плаћала је по 25 акчи на име испенце. Удовичке куће су плаћале само 6 акчи испенце. Овај износ пореза није био велики, али се од друге половине XVI вијека нагло увећавао. Становништво све три нахије Горњег Полимља имало је филурцијски статус, (такав статус је имало и влашко становништво Коморана и било је задужено само порезом који су плаћали власи-сточари уопште).

У појединим селима Будимљанске нахије, као и на подручју Бихора, било је крајем XV вијека и прилично припадника посебног војничког реда — војнука и јамака, војничких помоћника — регрутованих из редова становника појединих села. Војнике и јамаке убијене поименично сретамо у Будимљи, Шекулару, Заостру, Петњику и Горажду. Укупно је у нахији Будимља уписано 8 војнука и 36 јамака (2 војнука у Будимљи са 7 јамака, 2 у Шекулару са 9 јамака, један у Заостру са 4 јамака и један у Горажду са 7 јамака).⁴³ Војници су за вршење војничких дужности уживали и ондје, као и у другим крајевима на нашем простору, слободне баштине и били су ослобођени свих државних и феудалних пореза на њих. За неиспуњење војних обавеза могли су, међутим, бити кажњени чак и тјелесним казнама. Јамаци, помоћници војнука, регрутовани су из редова војничких сродника (синова, браће и других рођака) и уживали су знатне повластице. У историјској науци је утврђено да је установа војнука словенског поријекла и да су је Турци преузели при освајању српских средњовјековних земаља.⁴⁴ Према томе, ова установа је постојала и на овом простору у средњем вијеку. Војници су регрутовани из редова хришћана, ситног племства и влаха — сточара. Ипак, појединости о њиховим војничким обавезама и правима на појединим подручјима још увијек није могуће прецизно сагледати, јер нијесу у цјелости проучена турска званична документа. Оно што можемо за установу војнука у будимљанском крају и области Бихора тврдити јесте то да је то преузета институција што показују подаци из објављеног пописа области Бранковића.⁴⁵ Распоред војнука и јамака и њихов број у нахијама Будимља и Бихор показују да је ту ријеч о јединицама које су биле укључене у систем одбране и обезбјеђења земље. Пошто су ове области чиниле саставни дио раније Деспотовине, ваља имати на уму да је Србија све до пада

⁴³ S. Pulaha, *Defteri...*, 412—413. — У нахији Бихор уписано је 6 војника са 33 јамака.

⁴⁴ Бранислав Ђурђев. О војницима, ГМЗ, II, 1947, 75—137; *Историја народа Југославије II*, 75.

⁴⁵ *Област Бранковића*. Општи катастарски попис из 1455, 1, Оријентални институт, Сарајево 1972, 113—205.

Београда под турску власт (1521) „била стално изложена угарским нападима, који су понекад угрожавали и дубоку унутрашњост земље“.⁴⁶ То је имало утицаја да се ова установа одржи и на простору Горњег Полимља и да је преузму Турци.

Познато је да су се најниже јединице војнука звале копља (турски: *gönder*) и да су се састојале од једног војнука и најмање два замјеника или јамака. У нахији Будимља, по попису из 1485. године, постојало је 8 војнука, односно толико копаља, са 36 јамака, а на подручју Бихора 6 копаља са 33 јамака. Копља су служила на смјену сваке године. Било их је коњаника и пјешака. Најниже старјешине војнука називане су лагаторима, док су више старјешине војнука називане черибаше или сераскери и војнички бегови или војнички санџак-бегови.⁴⁷ Лагатори су имали два или три пута више јамака него обични војници. Има мишљења да су лагатори били старјешине коњаника.⁴⁸ Будући да је уз једног војнука у селима Будимљанске и Бихорске нахије било 4—7 јамака, може се претпоставити да је међу њима било и више лагатора. По лагаторима, војничким старјешинама, добило је назив и бихорско село Лагаторе.⁴⁹

Није нам познато какве су обавезе имали војници и јамаци са овог подручја према свом највишем војном старјешини, скадарском санџак-бегу, али оне вјероватно нијесу биле велике. Јер, зна се, на примјер, да је војничко копље у видинском санџаку давало свом санџак-бегу годишње само двије акче. Гдје су све обављали граничарску службу војници са овог подручја тешко је рећи, али је сигурно да су били укључени у систем турске одбране земље на ширем простору.⁵⁰ До када се одржала институција војнука у Бихору и будимљанском крају тешко је рећи. Турски пописи биљеже војнуке у 63 села, у нахијама Рас, Јелеч, Звечан, Сјеница и Митровица, и 1540/41. године, па чак и почетком XVII вијека, али тада се већ међу њима срета и доста Муслимана. У селима Бихора и Будимље у XVI и XVII вијеку још нема муслиманског становништва, али процес осипања војничког реда није могао мимоићи ни овај простор. Највјероватније су војници на овом простору нестали крајем XVI и почетком XVII вијека, када се и овдје осјетило јаче комешање у српском народу, када се масовније јавља хајдучија, и када под утицајем сусједних брдских и

⁴⁶ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, 165.

⁴⁷ Исто, 165.

⁴⁸ М. Андреев — Д. Ангелов, *Историја на блгарската држава и право*, Софија 1959, 148; Душанка Бојанић-Лукач, *Крајина у вријеме турске владавине*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 31—32, Београд 1969, 69.

⁴⁹ М. Барјактаревевић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, 175. — Милисав Лутовац сматра да „назив села Лагатора у Горњем Бихору подсјећа на весника пута (алагаторе)“ (*Бихор и Корита*, 54—55).

⁵⁰ Д. Бојанић-Лукач, *Неготинска крајина...*, 68—69. Кануни и канунаме за Босански, Херцеговачки, Зворнички, Клишки, Црногорски и Скадарски санџак, I, Сарајево, 43—44.

херцеговачких племена долази до буна, устанака и ширих анти-турских покрета.

Иако пописни дефтер скадарског санцака из 1485. године пружа врло интересантну грађу за проучавање политичких, друштвених, привредних и етничких кретања и других друштвених појава на горњем току Лима, у њему нема података о црквама и манастирима у Горњем Полимљу. У попису се не помиње ни једна црква, па чак ни познати Манастир Ђурђеви Ступови. То је утолико занимљивије што је Црква св. Николе код Бијелог Поља уписана са посједом од 51 хришћанске куће, 15 неочењених и 3 удовице.⁵¹ Манастир св. Ђурђа (Ђурђеви Ступови), са назнаком да је код села Дољње Заграде, што говори о погрешној обавијештености пописивача о мјесту гдје се налази, уписан је, међутим, у опширни пописни дефтер скадарског санцака из 1582/83. године. Тада је уписан и Манастир Шудиково, са задужењем од 60 акчи годишњег пореза.⁵²

Османска власт је у почетку и на подручју Горњег Полимља, Бихора, средњег Полимља, Потарја и у другим сусједним крајевима данашње Црне Горе, па и сјеверне Албаније, будући да се радило о претжно планинским пољопривредно-сточарским областима — била присиљена да води рачуна о затеченом животу патријархалних заједница и о нивоу феудалних односа и да спроводи политику која је одговарала локалним економским и друштвеним условима. Степен и интензитет успостављања тимарског система на подручју Горњег Полимља и уже племенске матице Васојевића (Лијеве Ријеке) чини се да је у свему био у зависности од локалних услова и наслијеђеног система феудалних односа на овом простору. Турци су на горњем току Лима и на подручју Лијеве Ријеке затекли класно-социјалну структуру друштва приближно исту као и у сусједној Херцеговини. Наиме, поред нешто ситнијег племства које је остало у животу после дугог периода међусобних обрачуна крупних феудалних господара, а затим и ратовања против Турака, огромну већину чинило је сељаштво: жупско и власи сточари. Жупско сељаштво је и на овом простору, као и у Херцеговини, представљало „подређено, зависно сељаштво, док су власи сточари били слободни сељаци, неовисни од господара феудалних баштина“. У таквој подјели сељаштва, као „продукат родовско-катунске организације влаха као слободних сељака“ — разложно закључује Н. Филиповић — „јавља се влашки старјешински слој катунара, кнезова, војвода, као и ратнички слој војника“.⁵³ Нема сумње да су Турци и у Горњем Полимљу затекли

⁵¹ Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 75.

⁵² Пописни дефтер скадарског санцака № 416, из 1582/83. године (фотографије за нахију Будимља, бр. 269—278).

⁵³ Недим Филиповић, *Власи и успостава тимарског система у Херцеговини*, Годишњак АНУБИХ, књ. XII, Центар за балканолошка испитивања, књ. 10. Сарајево 1974, 128—129.

домаће феудално друштво у коме су „фигурирале двије снаге које су, свака на свој начин, играле руководећу улогу“ у односу на жупско сељаштво и влахе сточаре. Нешто племства из класичне феудалне хијерархије које је, на челу са српским деспотима или са Балшићима и касније Црнојевићима (у плавском крају), као владајућа класа „цијеле друштвене заједнице“, своју економску, друштвену и војно-политичку моћ заснивало „на феудалним баштинама“, на којима су као произвођач радили зависни сељаци, меропси. Други повлашћени слој чинили су влашке старјешине и ратници чија се моћ и водећа улога заснивала и изграђивала на родовско-катунској организацији и односима који су владали у њој. „Тај слој није интегриран у феудалну класу, али се на релацији рурковођења сељаштву, у извјесном смислу, јавља као пандан феудалној класи...“⁵⁴ Управо тај старјешински слој ће посебно добити на значају током првог вијека турске владавине и на простору Горњег Полимља. Османско законодавство је и овдје у почетку опрезно поступало у примјени тимарско-спахијског система. Водећи рачуна о затеченом стању, посебно је уважавало организацију сељачких и катунских самоуправних заједница, као друштвених и административних ћелија. То ће погодовати бујању патријархалног друштва на простору Брда, Црне Горе, Херцеговине и сусједне Албаније.

Читава област Горњег Полимља у другој половини XV и у XVI вијеку као хас санџак-бега имала је филурџијски статус. Турци су се овдје суочили с извјесним специфичностима, прихватајући стање које су затекли на терену. У ствари, привредна разноликост ове области у односу на сусједна изразитија брдско-планинска подручја — гдје су се током XV вијека брже одвијале дубоке демографске и друштвене промјене и гдје је још снажније јачао и преовладао свијет ратничких дружина и сточарских катуна с аутономним правима и локалном самоуправом — одсуству једне хомогене чисто локалне феудалне класне структуре, није турској власти пружала тако повољну могућност да створи један чвршћи друштвени ослонац, интегришући мјесне феудалне елементе с владајућим османским слојем, како је поступала с другим равничарским крајевима преко својих феудалних институција, као на примјер преко институције хришћанских спахија. Тако, док су у дефтер из 1485. године уписана три тимара у посједу хришћанских спахија у скадарској нахији а у Пећкој нахији чак дванаест, дотле у Горњем Полимљу у овом попису не срећамо имена хришћана-спахија. Али већ почетком XVI вијека два су Црнојевића као хришћани били спахије у плавском крају, да би касније и они прешли на ислам. Бегови Плава и Пећи у другој половини XIX и почетком XX вијека по тој основи су се својатали и повезивали с владајућом кућом Петровића. Хришћане-спахије у Пиперима

⁵⁴ Исто.

биљежи турски попис из 1497. године.⁵⁵ Ови и други подаци о домаћим феудалним елементима упућују на закључак да у доба турског освајања, и касније, у XVI и XVII вијеку, у Црној Гори и брдским племенима није било потпуне једнакости, да у племенима није владала потпуна војна демократија.

Постојање војничких јединица у нахији Бихор и нахији Будимља свједочи да су Турци ратнике слободне баштинике одмах ставили у службу својих интереса. Старе повластице које су имали поједини слојеви српског народа још у средњовјековној српској држави на основу вршења разних служби, а прије свега војничких, влашко сточарско становништво је добило и од Турске. Турски освајач се и на овом простору данашње Црне Горе користио слабостима затеченог друштвеног система, па је, да би земљу држао у покорности, повлашћивао час један час други друштвени слој. Остало становништво на санџак-беговом хасу у овој области плаћало је испенџу и осталу државну ренту од ока, одсјеком. Дакле, и оно је у цјелости добило посебне повластице. Уз посебне обавезе сличне повластице добило је и становништво неких других наших области. Хас је на овом простору изражавао замјену султанове централне власти умјесто раније феудалне власти — световне и црквене. Постојање и дуже одржавање хаса, као форме феудалног господства над земљом, говори да је централна власт била суочена с немогућношћу да успостави „чисти“ спахијски систем, па се одлучила за овај облик као најподеснији да одржи свој утицај у овом дијелу Црне Горе и горње Албаније. То је био разлог што се османска власт у почетној фази окупације овог простора доста ослањала на домаће феудалне и полуфеудалне елементе, на старјешине повлашћеног народа. Међутим, на дјелимичну промјенљивост система тимара у Полимљу, Брдима и сусједним областима утицали су и политички фактори: отпор мјесне феудалне структуре, а посебно отпор повлашћених слојева селаштва окупацији и установљењу османских феудалних институција, а од краја XVI вијека долазе и буне и устанци и њихове везе са западним хришћанским земљама. Тиме треба додати положај Црне Горе и Брда као пограничне зоне према Млетачкој Републици, итд. Свакако је и географски фактор, планински рељеф и недостатак већих обрадивих комплекса земље имао незанемарљив утицај на став османске централне власти да и у овом дијелу данашње Црне Горе и сјеверне Албаније уведе прилагодљивије форме за експлоатацију становништва и за што боље коришћење планинаца — влаха, сточара, у корист Турске. Институције војнука и дербенџија, па и специфичан однос према систему девширме (данак у крви), доказују да је централна власт регрутовањем и употребом оружане силе остваривала корисније ре-

⁵⁵ Б. Ђурђевић, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 60—63, 213; *Историја народа Југославије II*, Београд 1960; *Историја Црне Горе III*, 34.

зултате него што ће то касније Порта постизати поопштравањем феудалне ренте.

Иако је Горње Полимље било област са филурцијским статусом, и овдје је у XVI и XVII вијеку продирао тимарски систем. Додуше, локалне друштвене заједнице и ове области су, као и заједнице становништва других планинских области, успијевале дуго да бране унутрашња самоуправна права од насртаја Турака и да наметнуте обавезе плаћају у фиксном износу. Чињеница да Горње Полимље није било издијелено на тимаре и да становништво није било потчињено непосредно спахијама, већ је у цјелости било уступљено као хас санџак-беговима, била је од утицаја што његов друштвени и економски положај није био до пред крај XVI вијека посебно неповољан. Турска власт је у XVI вијеку у нашим земљама имала јединствену управну организацију од пашалука преко санџака, војводлука и кадилука до нахије и села. У оквиру овако организованог система управе одвијао се и самоуправни живот повлашћене и неповлашћене раје и у области Васојевића. Турска државна управа ни на овом простору није ишла даље од нахије, некадашње жупе. Село је у оваквом управном систему остало у нахији под њеним органима. Према томе, до њега није непосредно допирала турска управна власт. Село је имало своје самоуправне органе, који су служили као трансмисија између турске државе и његовог становништва. Сеоски самоуправни органи су непосредно управљали становништвом у селу и одговарали за извршење његових обавеза према османској држави и феудалцу. Осим тога, село је и као колектив било одговорно за извршавање свих тих обавеза и одржавање реда и мира у свом атару.^{55a}

У појединим ужим регијама живот дијела становништва готово се одвијао релативно самостално. По свему судећи, такав је случај у овој области био са Шекуларом и Лијевом Ријеком. Уживање широких повластица оставило је дубоког трага и на свијест народа у овој области, што је дошло до изражаја и у очувању назива Хас као предионог имена за ранију Будимљанску жупу, односно нахију Будимља. То потврђује и молба од 10. априла 1597. године, који су српски калуђери Дамњан и Павле, у име пећког патријарха Јована, никшићког војводе Грдана и осталих српских старјешина, предали папи Клименту VIII у Риму, у којој је тражено да се папа заложи да хришћански владари западних држава пошаљу војну помоћ хришћанима покорених наших земаља ради вођења борбе за ослобођење од Турака. Наиме, у тој молби се набрајају крајеви и области који су спремни за дизање на устанак, почев од Новог преко Оногшта до Сјенице и Новог

^{55a} X. Шабановић, *Босански пашалук*, 28, 114; *Историја народа Југославије II*, 18—27, 153, 731—738; Стојан Новаковић, *Село*, 63, 80, 177; *Исти, Турско Царство пред први српски устанак*, 142, 147, 173; Б. Ђурђев, *О кнезовима под Турцима*, ИЧ, САН, Београд 1949, 14—15; Васа Чубриловић, *Периодизација историје Црне Горе*, 337—340.

Пазара и даље до Скопља и Софије, укључујући и области „Хас горњи и доњи и Штавицу и Пећ и Фосно (Хвосно) и Дечани и Плав све до Скопља, Св. Поља и Софије“.⁵⁶ У том документу име Хас се први пут помиње умјесто старог назива Будимљанске жупе, односно нахија Будимља, а појам „Хас горњи“ могао би се разумјети и као замјена за име нахије Зла Ријека, дакле данашњи андријевички крај, који ће се од међународног разграничења Црне Горе и Турске (1858/59) називати Горњи Васојевићи.

У основи положај сточарског становништва у готово свим нашим крајевима био је, углавном, исти. Али дио становништва Горњег Полимља није имао потпуни статус влаха, што се види из његовог пореског задужења и обавеза којима су биле задужене рајинске куће. Повлашћенији положај имали су редови повлашћеног становништва, односно припадници појединих села, групе села, неког краја. Свакако најповлашћенији положај могли су имати само њихови старјешине — војводе, кнезови и барјактари. Те су повластице могле бити изражене у олакшавању државних намета и пореза до укидања феудалних обавеза, Такав статус је очигледно имало становништво на часовима царског двора, или неког од беглербегова и санџак-бегова. За извршење обавеза становништва према скадарском санџак-бегу са његовог хаса, који је у цјелости обухватао област Васојевића, од Вјетерника до ријеке Љешнице и од Бихора до Гусиња, биле су обично задужене његове старјешине, у народу познате као кнезови, па је отуда „кнежином“ називана и област којом су они управљали. Кнежина је у ствари могла бити и једно село, а најчешће је то била група села. Појам кнежина, према томе, значио је територију којом управља један народни старјешина, кнез. Такав је случај био са Шекуларом, облашћу која је обухватала неколико мањих села. На челу једне нахије обично је стајао старјешина звани војвода. По традицији и Шекулар је имао свога војводу крајем XVII и у првој половини XVIII вијека. Од краја XVIII вијека до 1857. године, турска власт је у Васојевићкој нахији (у долини Лима) признавала за старјешине племена Васојевића војводе из куће Кастратовића, али ће о томе бити више ријечи на другоме мјесту.

Све у свему, извори упућују на закључак да пореска задужења и током XVI вијека још нијесу представљала велико оптерећење за сељаштво у области Васојевића. Санџак-бегови, иако су били држаоци земље, нијесу имали право власништва над њом, јер је она припадала држави, односно султану. Према томе, током првог вијека турске владавине на овом простору, сељаци филурдије су били слободни држаоци земље, лично нијесу били зависни од спахије, односно феудалних господара. Према неким подацима из турских пописа из XVI вијека произлази да су нахије Плав и Зла Ријека, као и нахије Хота и Задриме (Албанија), биле ослобо-

⁵⁶ Гласник ЗМ БиХ у Сарајеву, XXI, Сарајево 1909, 56—58.

ђене давања и мушке дјеце у јаничаре.⁵⁷ Ако то прихватимо као тачно, за шта заиста има основа, онда су давања мушке дјеце у јаничаре били ослобођени и становници нахија Будимље и Бихора. Међутим, не бисмо могли тврдити до када је то трајало.

Изгледа да је Порта у XVI вијеку настојала да знатан дио брдских области лиши филурцијског статуса. Становници појединих села у црногорским Брдима добили су тада статус дербенџија (чувара путева). Тако су статус дербенџија од краја XV вијека имала и албанска племена Хоти и Клименти, као и становници села Рјечице, која се другим именом називала и Васојевићи, онда у саставу Пиперске нахије. Дербенџије су били и становници Медуна, Рогама, Горичана, Српске, Гостиља. Носиоци ове службе, дербенџије, били су ослобођени низа других обавеза, међу којима и давања дјеце у јаничаре.⁵⁸ По свему судећи, и становници појединих села у Горњем Полимљу су у XVI вијеку могли добити статус дербенџија, односно били су обавезни да чувају главне путеве који су повезивали приморске, односно зетске области и оне у унутрашњости. Како су се копнена трговина и транспорт робе и у турско доба одвијали углавном оним истим путевима који су пролазили кроз Полимље и у средњем вијеку, онда је извјесно да је и на овом простору била заведена институција дербенџијске службе. Недостају ближи подаци о томе која су села Горњег Полимља имала обавезу да чувају путеве, али држимо да су то најприје могла бити она кроз која су водили главни путни правци, прије свега она у плавско-гусињском крају. М. Барјактаревих претпоставља да је и Шекулар добио повластице и привилегије по основу дербенџијске службе. Он је увјерења да је Шекулар био „нечији хас“ у турско доба, у чему је у праву.⁵⁹ Наша истраживања, пак, указују да су Шекуларци имали филурцијски статус као и остали Брђани, односно повлашћено становништво Горњег Полимља од почетка турске владавине. Изгледа да су Шекуларци на основу војничке службе, будући да су имали најмање двије војничке јединице (копла), што је био већи степен друштвених повластица, стечене повластице успјешно касније бранили и, углавном, одбранили и тако измакли чифчијском феудалном систему који је у XVIII и XIX вијеку преовладао и у Горњем Полимљу. Што се тиче осталих насеља Горњег Полимља, постоје извјесне индикације да су становници Плава и Зле Ријеке, само можда не свих села, били од XVI вијека подложни и дербенџијској служби. Плављани и Злоречани били су обавезни да раде на утврђивању града Медуна, а касније су учествовали и у

⁵⁷ S. Pulahu, *Defteri...*, 20.

⁵⁸ Исто, 424—25; Б. Ђурђев, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 64—65; *Историја Црне Горе III*, 585—586; М. Дашић, *Феудални односи у Горњем Полимљу*, 9—10.

⁵⁹ М. Барјактаревих, *Зашто је Шекулар у време Турака био ослобођен дажбина*. Гласник Цетињских музеја, 3, Цетиње 1970, 242—243; Исто, *Етнички развитак...*, 184.

подизању тврђава Плав и Гусиње — градова који су смјештени на главном путу Скадар — Подгорица — Медун — Гусиње — Плав — Будимље — Бихор (од Плава је тај пут ишао за Пећ и Дечане, односно од Плава се одвајао и крак који је преко планина водио до Рожаја). Према неким подацима изгледа да су и сусједни Руговци имали статус дербенција од друге половине XVI до краја XVII вијека, док ову област нијесу запосјела сјеверноалбанска племена.

У сваком случају, све путне правце и трговачка средишта — Будимљу, Бихор, Никољ-Пазар и касније трг Плав — турска власт је морала обезбјеђивати ради слободније циркулације робе и уклањања сметњи трговини. Хајдучија и унутрашњи немири, а посебно све јачи насртаји Кимената и других сјеверноалбанских племена у српска насеља на горњем току Лима, представљали су велику сметњу и развитку трговине у XVII и XVIII вијеку. Разумије се, имовина и животи путника били су несигурни и у долини Лима, као и у Брдима и Црној Гори, нарочито у вријеме немира и масовне појаве хајдучије, јер су трговачки каравани били честа листа напада и плијењења. Такве појаве су нарочито биле честе у XVII и XVIII вијеку у Брдима и Херцеговини, а угрожаван је и пут од Босне за Скопље, Солун и Истанбул, као и неки спореднији путни правци. Због тога се трговина са неких угроженијих путева преоријентисала на оне путеве који су били нешто боље чувани и мање угрожени. Међу боље чуване путне правце у XVIII вијеку спадао је и пут у долини Лима. То се види по томе што је из Бијелог Поља и Бихора тада трговина, с угроженог јадранског пута, који је водио преко Брскова за Никшић, пребачена на лимски путни правац (преко Плава и Гусиња) и долином Цијевне за Подгорицу и Скадар.⁶⁰ Све до средине XIX вијека овај пут је представљао најпрометнију саобраћајницу између Лимске долине и Подгорице и Скадра.

Трговачке везе са сусједним областима и градовима на Јадрану

Подаци о трговини и градској привреди на простору Горњег Полимља у XVI и XVII вијеку доста су скромни. Узрок треба тражити и у томе што се трг Будимље споро развијао и што је, углавном све до свога гашења, почетком XVIII вијека, остао тржиште локалног значаја. Раније смо показали да су тргови Будимље и Бихор пали у засјенак сусједног Никољ-Пазара, касније Бијелог Поља. Никољ-Пазар је брже напредовао од друге половине XV вијека. Имао је развијене трговачке и друге пос-

⁶⁰ Јов. Томић, *Црна Гора за морејског рата*, 161; Г. Станојевић, *Црногорска и брдска племена...*, ИЗ, XV/XIX, 3—4, 383; Вук Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља...*, ИЗ, VI/IX, 475 и даље; *Историја Црне Горе III*, 585—588 (М. Васић).

ловне везе са Дубровником, Котором и по неким од осталих приморских градова. Турски пописи из XV и XVI вијека показују да се већина становништва у турским градовима бавила пољопривредом. Према томе, аграрни карактер имала су, разумије се, и старија градска насеља (као Будимље, Бихор и Никољ-Пазар) и новоподигнута (Плав, Гусиње и Колашин). Становништво ових градских насеља бавило се и земљорадњом и сточарством. Показали смо да су становници Будимље узгајали: пшеницу, јечам, раж, овас, сочиво, лан, а плаћали су порез и на сточну храну (сијено), на коришћење пашњака, млинова, на узгој свиња, а давали су још и испенцу и неке друге пореске обавезе. По тим пореским задужењима они се нијесу разликовали од становника околних села. И становници Плава и Гусиња су се готово одреда бавили земљорадњом и сточарством. Становници Будимље, према турским документима, имали су испасишта — јајлике — Мокру Гору и друге, на које су плаћали траварину.⁶¹

О занатству у градским насељима на подручју Горњег Полимља до XVIII вијека готово нема никаквих ближих података. У сусједном Бихору се у XVI вијеку помиње група Цигана, који су се, као и у другим градовима, бавили ковачким занатом. У Бијелом Пољу, гдје је прерађивана кожа, радили су вјешти занатлије у области кожарства. Судећи по великом извозу ћилима из Бијелог Поља, могло би се закључити да се ћилимарством бавио и дио градског становништва и околине.⁶² Иначе, прерада вуне, конопље и лана још од оног доба има богату традицију у бихорским селима. Све то указује да је занатлија морало бити и у Будимљу, а послје оснивања тврђава Плав и Гусиње и у овим мјестима. Највјероватније је у овим градским насељима морало бити нешто више грађевинских мајстора, клесара, дрводеља и других. Они су за турску власт радили на градњи и оправкама тврђава, затим подизању мостова и других јавних објеката. Тих мајстора је било и у селима. Кућна је радиност вјероватно била развијена и у Горњем Полимљу, али се свакако много више производило за домаће потребе него за тржиште, па отуда нема ни изворних података о њој.

Међутим, о трговини из Горњег Полимља од XV до XVIII вијека има нешто података, али много мање него, рецимо, о трговини у Средњем Полимљу, гдје се развијенији трг Никољ-Пазар, односно од XVII вијека Бијело Поље, чешће спомиње у турским, дубровачким, па и другим нашим изворима. За разлику од Никољ-Пазара и Пљеваља, Будимље у XV и XVI вијеку није превазишло значај локалног тржишта. Према попису из 1582/83. године сам трг Будимље је имао свега 55 кућа, а приход од тржишне царине био је тако мали да је заједно са нијабетом овога

⁶¹ *Историја Црне Горе III*, 559—562 (М. Васић).

⁶² В. Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља...*, 472.

мјеста износио свега 200 акчи.⁶³ Тај податак најбоље илуструје трговачко опадање Будимља од друге половине XVI вијека. Али опадао је трговачки значај и Бихора, мада је ово градско насеље средином XVI вијека прерасло у касабу. Узроке трговачком опадању и Будимља и Бихора треба тражити у томе што је трговину привукао сусједни Никољ-Пазар, односно од XVII вијека Бијело Поље, које преузима привредну функцију Никољ-Пазара.

Плав се као локални трг почео развијати од треће деценије XVII вијека, али су подаци и о њему врло оскудни. Будући на важном трговачком путу, Плав се прије свега развијао у услужну караванску трговачку станицу. Међутим, од друге половине XVII и у XVIII вијеку у Плаву се прилично трговало житом.

Али и поред тога што није било развијенијих тржишта на подручју Горњег Полимља у оно доба, домаћи људи су се укључивали у трговину. На локалне тргове највише су изношени земљораднички и сточарски производи, углавном они који су се производили у самом мјесту и околним селима. Према канунама скадарског санџака из XVI вијека, види се да су цијене и царине биле утврђене за нахије Будимљу, Злу Ријеку, Плав, Пећ, Подгорицу и Скадар, и то за све земљорадничке и сточарске производе, занатске израђевине и осталу робу у трговини. Тако, на примјер, из података сазнајемо да је око 1530. године цијена пољопривредних производа у нахијама Будимља, Зла Ријека и Пећ износила по товару пшенице, сочива, нохута, боба и грахорице по 36 акчи и да су 2 акче по товару били јевтинији него у нахијама Подгорица и Скадар. Али 1570. године цијене земљорадничких производа у полимским нахијама су порасле. Тако је у нахијама Зла Ријека и Плав, као и у нахијама пећког кадилука, тада цијена пшенице, сочива, ораха, боба и нохута износила по товару 40 акчи, јечма 24, проса и ражи 36, а чабар вина се продавао по 32 акче. Цијене пољопривредних производа су и даље расле. Трговци, домаћи и страни, куповали су пољопривредне производе на подручју Горњег Полимља и извозили их у Дубровник и друге приморске градове (Нови, Рисан, Котор), а дијелом и у прекоморска мјеста. Житарице и сточарске производе Дубровчани и други трговци набављали су на тржиштима Пљеваља, Пријепоља, Никољ-Пазара, али су залазили и у Будимљу, Плав, па и у села нахије Зле Ријеке. У XVII вијеку трговину Никољ-Пазара наставило је Бијело Поље, чији се трговци све чешће помињу у Котору и Рисну, а њихова је роба (на примјер, брашно) извозена и у Венецију.⁶⁴ Тада се доста живе трговачке везе између Бијелог Поља и Скадра одвијају долином Лима и Цијевне, свакако преко

⁶³ Дефтер скадарског санџака № 416, из 1582/83. (фототипије, бр. 269—278).

⁶⁴ М. Динић, *Из дубровачких архива*, књ. III, Београд 1967, 142; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 62; *Историја Црне Горе III*, 565—573 (М. Васић); Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 76—78.

Будимље и Плава. Из Полимља су у Скадар и Котор извожени жито, стока и сточни производи, а увожени колонијална роба и занатски производи. Каравани су овим путем замицали према Подгорици, Скадру и приморским градовима у XVII вијеку и од по 200 натоварених коња.

Подгорица је као тржиште, захваљујући погодности смјештаја и као раскрсница путева, била у сталном успону. На њеном тргу продавани су вишкови производа из зетских села и из околних племена: Куча, Пипера, Васојевића и Бјелопавлића. Од XVI па до XVIII вијека она је као тржиште била од животног значаја за Васојевиће — Љеворечане. Брђанска племена, а међу њима и Васојевићи, понекад су давала „чак и таоце као гарантију да ће признавати турску власт, само да подгоричко тржиште буде за њих отворено“. Али у Подгорицу долазе и трговци из тргова у долини Лима — Будимља, Бихора, Никољ-Пазара (односно Бијелог Поља) и Плава. И трговци Подгорице били су заинтересовани за пласман увозне робе: чохе, соли, шећера, кафе, пиринча, разних зачина и друге стране робе на трговачка тржишта у долини Лима. Они су у XVIII вијеку обављали живе пословне везе с Дубровником, извозећи из области Васојевића, Горњег Полимља, Колашина, Бијелог Поља и Новог Пазара вуну, восак, кожу и крзно.

У XVIII вијеку су истакнуто мјесто у трговини с Дубровником заузимали и трговци Бијелог Поља, нарочито православни. И током прве половине XIX вијека Бјелопољци ће задржати водећу улогу у трговачким пословима с Дубровником, Скадром, Подгорицом, Баром, па чак и с неким прекоморским италијанским градовима. Они су највише извозили стоку и сточне производе које су откупљивали од околног становништва, укључујући ту и оно из Горњег Полимља које је било упућено на бјелопољско тржиште. Како се главни трговачки промет одвијао путем уз долину Лима и низ долину Цијевне, један дио пољопривредних и сточарских производа са подручја Горњег Полимља, односно Васојевића, стизао је на подгоричко, скадарско и приморска тржишта, па и до италијанских градова. Тада се и поједини плавско-гусињски феудалци — бегови и аге — почињу упуштати у трговину. Они су долазили „у јесен и у прољеће, у села да прикупе овнове, волове и коње, које су гонили у Скадар, а отуда чоху, бакарно посуђе и друге предмете“. У Горње Полимље су с времена на вријеме залазили и трговци из Скадра и Сарајева, односно њихови посредници из Бијелог Поља, Пријепоља, Плава и Гусиња, који су износили своју робу и продавали је на саборима код Манастира Ђурђеви Ступови или на другим народним скуповима и откупљивали од сељака стоку и сточне производе. Послије гашења трга Будимље, Манастир Ђурђеви Ступови, код кога се народ окупљао за вријеме црквених светковина, постаје и центар овог региона за размјену роба. На манастирским панађурима трговци из околних градских насеља износили су колонијалну,

оружје и другу робу и продавали је сељацима Вasoјевића и сусједних крајева. Због недостатка новца најчешће је вршена трампа — размјена занатске, а у XIX вијеку и индустријске робе за стоку и сточарске производе. Разумије се, трговина је у XVIII и првој половини XIX вијека, због анархичних прилика у скадарском санџаку и босанском пашалуку уопште, као и због појачане хајдучије, честих буна и устанака — у основи остала неразвијена на горњем току Лима. Недостатак тржишта успоравао је развој производних односа не само на подручју Горњег Полимља него и шире. Трајаће то тако све до друге половине XIX вијека, до оснивања града Берана 1862. године.⁶⁵

Друштвено-економске промјене у области у XVII вијеку

Горње Полимље с основном земљорадничком и сточарском привредом, рекли бисмо, представљао је посебну област, зону, гдје је систем тимара, током једновјековног напора турске владајуће класе, ипак почео да налази своју примјену. Већ смо споменули да су почетком XVI вијека два Црнојевића као хришћани имали своје тимаре у плавском крају. Па ипак је ова област све до краја XVI вијека сачувала своју регионалну цјелину, сва је била укључена у санџак-бегов хас. Али већ од друге половине XVI вијека појављују се мали тимари на овом простору, у посједима чувара санџачких утврђења и градова. Такве тимаре најприје сретамо у Бихору (мустахфизи града Бихор држали су 17 села, са укупним приходом од 33.333 акче) и Плаву. Преласком села у власничке форме, дио повлашћеног становништва Горњег Полимља и Бихора почео је да губи раније стечене повластице. Међутим, повлашћени третман становништва ове и сусједних области, с развијеном нахијском и сеоском самоуправом, одржао се у основи и током XVII вијека. На то су имали утицаја привремени интереси турских органа власти, како централних тако и локалних, али, рекли бисмо, и изграђена и развијена локална самоуправа која је била снажна брана продирању османског феудализма унутар нахијске и сеоске организације на овом простору.

Приличну слободу и самоуправне повластице становништво овог подручја сачувало је у прва два вијека турске владавине захваљујући и чињеници да је Будимљанска митрополија вршила велики утицај на српски народ, па се исламизација оvdје све до друге половине XVII вијека ограничила само на појединачне случајеве. Примјера ради, кадилук Бихор (обухватао је нахије Бихор, Будимљу, Злу Ријеку и Плав), према подацима сумарног прегледа становништва из 1530/31. године, имао је укупно 181 село и 7 мезри (селишта), са 3.785 аварилских домаћинстава (оних која су

⁶⁵ Милисав Лутовац, *Иванградска (Беранска) котлина*, 62, 99—100; Миомир Дашић, *Постанак Берана...*, 51—62.

била подложно ванредним државним наметима и низу феудалних обавеза). Ту је било само 19 кућа муслиманских, а све остале (3.766) су биле хришћанске; уз то, било је и 506 самачких (бећарских) и 142 удовичке српске куће. Муслиманске куће су, углавном, биле куће носилаца административних функција, турских официра и других цивилних и вјерских лица, јер муслиманског домаћег свијета још није било.

Надмоћ српског етничког елемента у Бихору и Горњем Полимљу илуструју и други подаци из XVI и XVII вијека. Према турском дефтеру из 1551—1553. године, и у селима око Новог Пазара и Пријепоља већину становништва су чинили хришћани. У једном путопису из 1530. године каже се: „Њих (хришћана — М. Д.) је турски цар, да само обрађују земљу, оставио до сада у њиховој вери“.⁶⁶ Из података о попису сточног фонда за подручје новопазарског кадилука, Трговишта (Рожаја) и Бихора за пореску 1585. годину такође се види бројна надмоћност хришћанског живља на овом ширем простору. Тако је, на примјер, у 90 села за подручје кадилука Бихор (а то значи и за Горње Полимље), бихорски кадија Адали Нустафа као обавезнике плаћања овчарине и траварине за ту годину уписао свега четири муслиманске куће. У селима Бихора и Корита другог становништва, изузев српског, односно давно србизираних влаха сточара, у XVI вијеку није било.⁶⁷

И подаци из опширног пописног дефтера за скадарски санџак из 1582/83. године јасно указују да је подручје Горњег Полимља било недирнуто исламизацијом. Из овог пописа се види да је подручје казе Бихор, са нахијама Будимља, Комаран, Плав и Зла Ријека, имало још филурицијски статус, а у тргу Будимље тада није било ниједне муслиманске куће, дакле ни оних четири од прије једног вијека. На основу броја уписаних кућа за свако село, може се судити о стању насељености и структури становништва у Горњем Полимљу. У етничком погледу ради се на цијелом простору о српском елементу, а у вјерском о православним хришћанима. У социјалном погледу то је раја која још ужива влашки статус и плаћа филурију, порез по кући, углавном у константном годишњем износу. Из хришћанске средине издвајају се и сеоски кнезови, примихури, муселеми и свештеници. Скадарски санџак-бег је по попису из 1582/83. године имао мањи приход од нахија са овог подручја него вијек раније. Тако је од нијабета нахија Будимље и Коморана добијао укупно 4000 акчи. Тада је трг Будимље, са 55 кућа (од којих двије кнежевске и још 4 муселема), држао као зенамет спахија Хусеин, за кога се у овом

⁶⁶ Б. Курипешић, *Путописи кроз Босну, Србију, Бугарску, Румунију 1539. године*, Сарајево 1950, 22; Х. Хаџибегвић, *Главарина у Османској држави*, Сарајево 1966, 61, 67.

⁶⁷ Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, 29—30; Хамид Хаџибегвић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585*, ИЗ, књ. XXVI/1969, 585—86, 611—616.

документу каже да је човјек Сијаваш-паше. Исти заим је од „самог трга Будимља, јажлака Мокра Гора и Велика Гора, пореза од манастира Шудиково, као и од неких других пореза“, добијао приход од 8.040 акчи.⁶⁸

Нахија Будимља је по турском попису из 1582/83. године имала 32 села, „само Будимље“, као центар нахије и трг, један манастир (св. Ђорђа — Ђурђеви Ступови), 1 мезру (селиште) и 2 земина (обрадива земљишна комплекса). Села су уписана у дефтер овим редом: Лубнице — 37 кућа, Веничка — 43, Парјево — 7 (нијесмо га могли убицирати), Главач (данас Главаце) — 23, само Будимље — 55 и 4 муселема, Горње Заграђе (Заграђе) — 37 и 1 кнежевска кућа, Шекулар — 51, Ржаница — 47 и 1 кнежевска, Папратнице — 22 и 1 кнежевска, Заостро — 30, Бодун (Ботун) — 9, Дапсиће — 24, Треча — 12, Чеоглавина (?) — 6 (можда Чеоча Глава), Горажде — 26, Бања — 32 (нијесмо га могли убицирати), Луг (вјероватно Лужац) — 8 и 1 кнежевска, име наредног села са 14 кућа није транскрибовано (вјероватно се ради о Пешцима), Драгосава — 14, Калудра — 17, Загорје — 20, Петник — 22 и 1 кнежевска и 2 муслиманске, Мачиште (Маште) — 16, Буче — 18, Доње Заграђе (Заграђе) — 14, Тиходол — 18, Црни Врх — 18, Заберане — 9, Курикуће — 24, Мочвице — 7, Працевац — 12 и 1 кнеза са бератом, Подстранице (Стране) — 16, Мезра Боровца (Бороча?), село Раствово (?) — 2 куће. Укупно по овом попису нахија Будимља је имала 590 кућа, и то само православних. Дакле, у нахији је било за око 260 кућа мање него сто година раније. У односу на попис из 1485. године јављају се и нека нова села у овој нахији: Бодин (биће Ботун, данас заселак у атару села Петњик), Парјево (непознато), Курикуће (и данас се тако зове), Мочвица (непознато, али по редоследу пописа изгледа да је у питању неки заселак данашњег села Курикуће), Праћевац (вјероватно 1485. погрешно уписано село Парица) и Раствово са свега 2 куће (М. Васић каже да се може прочитати и као Работово), могло би бити данашње село Долац). Име непрожаног села поред села Луг (Лужац) могло би да буде данашње село Пешца? Име мезре (селишта) Бораца (или Боровца) наводи на помисао на расељење данашњег села Ровца, које се под тим именом јавља у попису из 1485. године. Село Бања са 32 домаћинства се први пут јавља и представља изузетно велику тешкоћу за убикацију.

Иначе, ваља споменути да је при попису из 1582/83. године у нахији Будимљи посебно уписано и 5 кнезова, од којих је за оног у Праћевцу наглашено да је „кнез са бератом“, као и 7 муселема (4 у самом тргу Будимље), који су такође уживали посебне повластице за вршење своје полицијске дужности. Када је ријеч о

⁶⁸ Опширни пописни дефтер скадарског санџака, № 416, из 1582/83. године (фототипије бр. 269—301); *Историја Црне Горе III*, 540, 542 (И. Васић).

кнежевима са подручја Горњег Полимља из XVI и XVII вијека, ваља напоменути да се о њима, осим ових помена, други подаци не наводе. О начину стицања кнежевске титуле, правима и дужностима кнезова, као и о њиховим повластицама и друштвеној улози можемо судити само на основу турских законских пописа и онога што је о установи кнеза писано уопште. Али како је **установа кнеза у нашој историографији добро обрађена**, ми се на том питању овдје нећемо посебно задржавати.⁶⁹ Нема разлога за помисао да је друштвена улога ових полимских кнезова била другачија него у другим нашим областима под Турцима.

Муселеми се, у попису из 1582/83. године, јављају као извјесне групе становништва у нахији Будимља и Плав. У Будимљи су двојица била у Петњику, а по један у Доњем Заграђу, Ржаници, Папратници и Лугу. Они су обављали важне службе у корист турске власти и за то уживали велике повластице. У нахији Плав уписано је 8 муселема: 5 у Горњој Улотини и по један у Хранковићу, Војном Селу и Трепчи (данашње село Мартиновићи). Каква је њихова служба била најбоље се види из једног документа о подгоричким муселимима у коме стоји да су дужни да „помажу султанским службеницима, који дођу да сакупљају харач и порез на ситну стоку, као и онима који буду изаслани ради важних царских послова“. Да је њихова служба имала поред поцилијско извршне и обавјештајни карактер говори и чињеница да су се бавили и ухођењем. Осим тога, муселеми су се јављали и као посредници у споровима између турских власти и брдских племена. Наиме, они су одлазили, па заповијести надлежних турских заповједника, међу племена Брда и обављали „потребне државне послове“ и доводили „њихове кнезове, наговарајући их на лијеп начин“ да се повинују турској власти.⁷⁰ Нема сумње да су сличне дужности и права имали и муселими у нахијама Будимља и Плав. И овдје је њихова служба била насљедна. Муселимска домаћинства су била ослобођена пореза, а њихови чланови су уживали и друге повластице. Да ли су муселими ових нахија, као у Подгорици и Бару, давали и по неки товар жита за издржавање турских тврђава — о томе немамо података. У сваком случају су посједовали баштине, а за своју службу, пошто би платили „ушур на своју земљу“, ослобођени су били других давања — испенце и разних пореза. Они, иако нијесу били бројни, чине привилеговани дио друштвене структуре на простору Горњег Полимља.

У нахији Зла Ријека пописом из 1582/83. године обухваћено је свих 12 села која су уписана у дефтер скадарског санцака сто

⁶⁹ Видјети: Вук Караџић, *Рјечник*, под „кнез“ и „Даница“ за 1827; Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, 843—866 (објашњења о кнезовима под Турцима); Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, ИЧ, бр. 1—2, (1948). Београд, 1949, 132—166; Исти, *Нешто о влашким старјешинама под турском управом*, ГМЗ у Сарајеву LII/1940, 49—67; *Историја народа Југославије* II, 80, 87—88; Ж. Шћепановић, *Средње Потарје и Полимље*, 78—81 и др.

⁷⁰ *Историја Црне Горе III*, 549—550 (М. Васић).

година раније, и то овим редом: Божиће — 26 кућа, Краље (друго име Глуди) — 66, Забрда (Забрђе) — 20, Ђулић — 25, Црешњево — 33, Прешовина (Првошевине, данас Бојовиће) — 11, Цецун — 30, Сеоце — 17 и једна кнежевска кућа, Буњево или Кутоси (вјероватно данашње Коњухе) — 24, Слатина — 16, Инцилат (Анцелате) — 11, и Поди — 12 кућа. Укупно је у 12 села ове нахије уписано 211 домаћинстава, или 59 мање него при попису из 1485. године. И у овој нахији су сви становници хришћани православне вјере.⁷¹

Попис села нахије Плав из 1582/83. године такође пружа занимљиву слику о ондашњем становништву и насељима. Прије свега, подаци свједоче да у овој нахији још нема муслиманског свијета. У свим селима, као и вијек-два раније (према Дечанским хрисовуљама из прве половине XIV вијека у Дефтеру скадарског санцака из 1485. године), живјело је само српско становништво, што се види по именима уписаних домаћина и напоменама пописивача. Наиме, у селима ове нахије уписано је 975 кућа, затим 8 муселемских домаћинстава и 5 кућа за које се каже да су ослобођене од пореза (муаф, што значи привилегованих) — вјероватно је ријеч о припадницима војничких или полувојничких редова). Села су уписана с назнаком броја кућа и именима њихових домаћина, и то овим редом: Луге — 21 кућа, Гоња Улотина — 54 и 5 муселима, Доња Улотина — 36, Масница (Машница) — 36, Ржаница — 42, Новшић — 29, Комаран — 96, Рибари — 90 и 5 ослобођених од пореза, Ријека (данао село Ђуричка Ријека) — 114, Хранковић (име се очувало за насеље Хранковиће поред Плава) — 87 и 1 муселем, Вражегрнци (највјероватније данашње село Скић или Брезојевице) — 32, Град (средиште данашњег Плава) — 28, Војхина (Војно Село) — 76 и 1 муселим, Крушево — 37, Гусиње — 124, Досуђе — 30, Трпча — 24 и 1 муселем и Велика — 49 кућа. Занимљиво је истаћи да је и у овој нахији укупан број домаћинстава у односу на попис из 1485. године (било 1152 домаћинстава укључујући 23 самачка и 48 удовичких) смањен за 164. Осим тога, у овом попису јављају се три села више него сто година раније (било их 15, а сада 18), и то: Хранковић, Ријека и Досуђе.⁷²

Нова села су вјероватно постојала и у XV вијеку, али су њихова домаћинства 1485. године уписана у оквиру сусједних села. Тако је, на примјер, село Рибари крајем XV вијека имало 284 домаћинства, што јасно указује да су пописом обухваћена домаћинства не само овог села, него и она која се вијек касније јављају као самостална насеља под именима Хранковић и Ријека. По попису из 1582/83. године сва ова три села (Рибари, Хранковић и Ријека) имала су 291 кућу и 6 муселимских, што је само

⁷¹ Дефтер скадарског санцака, № 416 из 1582/83, (фототипије бр. 297—301).

⁷² Исто, (фототипије бр. 286—296).

за 14 више него крајем XV вијека. У првом турском попису нијесу посебно исказана ни домаћинства села Досуђа, него је то учињено у оквиру граница средњовјековног села Трепче (данас Мартиновића). Иначе, Досуђе је средњовјековно насеље које се помиње и у Дечанским хрисовуљама, а граничило се са селом Трепчом. На помисао да је пописивач 1485. године домаћинства оба села исказао у оквиру Трепче наводи и чињеница да су онда у Трепчи уписана 42 домаћинства, а вијек касније само 24 и 1 муселем. Сва остала села Плавске нахије су 1582/83. године именована као и у попису вијек раније. Једино пада у очи да је број домаћинстава у Војном Селу много увећан током једног вијека (од 43 на 77 кућа), док је у Крушеву од 54 смањен на 37 домаћинстава. (И то се може тумачити тиме да су домаћинства неких заселака могла бити придружена онима из сусједног села). Највише је опао број кућа у селу Вражегрнци — са 96 на 32 (3 пута), Велики од 81 на 49, Ржаници од 92 на 42, Горњој Улотини од 49 на 36 и Лугама од 49 на 21 кућу.

Овако драстично смањење тешко је објаснити, јер недостају други подаци. Да ли се ради о иселењу становништва због неких узрока — остаје за размишљање. По нашем мишљењу, не треба одбацити ни помисао на проређивање становништва због епидемија које су се онда често јављале, али се чини да је најприје ријеч о пропустима турских чиновника који су вршили попис за 1582/83. годину. На такав закључак упућују подаци из једног другог пописног документа који је настао тридесет година касније. Наиме, ријеч је о попису скадарског санџака из 1614. године из пера млетачког службеника М. Болица који је, између осталих области, својим извјештајем обухватио и највећи број села нахија Плав и Зла Ријека. Боличин попис, међутим, није обухватио Будимљанску нахију, што наводи на помисао да је Будимља могла бити са Бихором тада издвојена из скадарског санџака. Болица извјештава своју владу у Венецији да на плавски крај често насрће сјеверноалбанско католичко племе Клименти и да оно угрожава становништво на горњем току Лима. Зато је султан — каже М. Болица — на тражење подгоричких спахија, посебно Сем-чауша, „турског начелника у Подгорици, који је у Плаву имао тимар“, наредио да ондје подигне утврђење, како би се зауставио продор Климената у плодну долину Лима. О селима плавског и данашњег андријевичког краја Болица даје поред села и имена њихових старјешина — кнезова, затим наводи број кућа и војника, и то овим редом: Село Трепане (Трепча, у данашњој општини Иванград), старјешина Драгоје Лаков, има 72 куће и 178 војника; Слатка (Слатина), Периша Вујанов, 37 кућа, 78 војника; Трешњивци (Трешњево), Андрија Бојов, 29 кућа, 52 војника; Зларијева, Вучета Рајчев, 63 куће, 130 војника; Божићи, Вукашин Раичев, 80 кућа, 200 војника; Цецуни, Дмитар Јовов, 42 куће, 100 војника; Ђулићи, Лако Милов, 33 куће, 67 војника; Кормаси (данас Коњуси), Вуксан Лалекин, 30 кућа, 70 војника; Паношеница (Прво-

шевина, данас Бојовићи), Томаш Батрићев, 70 кућа, 150 војника; Сеоце, Оташ Николин, 40 кућа, 190 војника; Луге, Бојо Лалов, 60 кућа, 130 војника; Ржаница, Нико Милов, 67 кућа, 148 војника; Мала Улотина, Перо Иванчев, 53 куће, 112 војника; Велика Улотина, Пецин Бајо, 90 кућа, 210 војника; Јовојно (Војно Село), Бајо Васин, 29 кућа, 60 војника; Комарани, Вуксан Ников, 37 кућа, 73 војника; Јоанковић (вјероватно тадашње Хранковић), Радо Вуков, 45 кућа, 100 војника; Рибаци (Рибари), Вулатро Јуванов, 90 кућа, 220 војника; Крушево, Дабишев Брацов, 50 кућа, 110 војника; Град, Вук Хонесин, 60 кућа, 140 војника; Трепча, Лале Ников, 70 кућа, 157 војника; Досуђе, Лале Бојов, 80 кућа, 190 војника; Гусиње, Бело Јуванов, 100 кућа, 237 војника — свега 23 села са 1327 домова и 3016 војника.⁷³

Ако се Боличини подаци упореде са турским из пописа из 1582/83. године, старијим свега тридесет година, лако се уочава да он није обухватио сва села ни нахије Зла Ријека ни нахије Плав. У Боличином попису, на примјер, нема селâ Забрђе, Краље, Анџелате и Пода у данашњем андријевичком крају, а спомињу се у поменутиим дефтерима скадарског санџака. Очигледно је да су Анџелати и Пода Боличино село Зларијека, а Краље и Забрђе уопште није забиљежио. Нама се чини да су домови и војни обвезници села Забрђе убројани у село Слатину са 37 домова (оба села су по турском попису тридесет година раније имала свега 36 кућа). Вјероватно су ова два сусједна села почетком XVII вијека имала јединственог старјешину, највјероватније кнеза. Село Краље би могло бити статистички исказано у оквиру села Божиће, јер се оно сада јавља са 80 домаћинстава, а то је три пута више домова него што их је ово село имало 1582. године (тада је Краље имало 66, а Божиће 26 домова). Изгледа да би Боличино Трепане најприје било данашње село Трепча на средокрашју пута Иванград — Андријевица, а помисао би могло да иде и на село Краље, иако нема ни топонима ни било којег другог податка који би то потврдили. Коромаси су овакако данашње село Коњухе (Коњуси), које иначе и Турци пописују извитоперено — као Котоси. Паносиеницу убицирамо као Првошевине, данас Бојовиће. По Боличиној статистици су села данашњег андријевичког краја имала 424 куће, двоструко више него по турском попису из 1582. године.

Веома су уочљиве разлике и у броју села и домаћинстава у Боличиној статистици у односу на турске податке из пописа ове области три деценије раније. Наиме, у Боличином опису се не појављује 5 села у Плавској нахији: Новшићи, Ријека (данас Ђуричка Ријека), Вражегрнци (Скић или Брезојевице), Велика и Машница. У овим селима је 1582. године било укупно 250 кућа. Из статистичких података које даје Болица произлази да је 13 села плавске нахије имало 831 кућу, 157 мање него по турским подацима из поменутог дефтера скадарског санџака. Ако се има у виду

⁷³ М. Болица, *Опис санџака скадарског*, Старине XII, 166—193.

да Болица својим описом није обухватио пет поменутих села нахије Плав, онда се може рећи да је одступање између његових и званичних турских података много мање, него оно у данашњем андријевичком крају, па се ови подаци могу узети практично тачним. Међутим, не би се могло рећи да су тачни подаци о домовима и селима андријевичког краја па, разумије се, ни они о броју војника. Чак и да је током три деценије, између званичног турског пописа и евиденције овога Которанина, било неког масовног усељавања у поменута села, мало је вјероватно да би се за то релативно кратко вријеме број нових домова могао увећати за два пута. Извјесне разлике између турског пописа и Боличине статистике могле би се довести у везу са чињеницом да је за влахе-сточаре важио посебан статус, па је у појединим селима турска администрација пописивала и водила катастарску евиденцију само о пореским обавезницима. Због тога је у појединим селима увијек приказивано мање домаћинстава. М. Болица је, опет, имао други циљ: да напише, прије свега, села и ратнике од Турака одметнутих Брђана, односно 11 племена (он их назива селима), од којих је шест католичких (албанских) и пет православних (Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Братоножићи и Васојевићи), а на које је Млетачка Република рачунала у рату против Турске. То упућује на закључак да је овај Которанин могао и нешто преувеличати и број кућа у појединим насељима и број војника у њима и у селима Горњег Полимља. Можда су му нешто увећане податке давали и саме мјесне старјешине, кнезови, желећи да на тај начин што више заинтересују хришћанске силе да им пруже помоћ у борби против Турака. Међутим, та увеличавања очигледно нијесу могла бити велика. Разлике у селима плавскога краја су ипак незнатне, а да нијесу регистрована и нека раније испуштена насеља тих несагласности готово не би ни било.

Да је М. Болица прикупио доста тачне податке о селима, њиховим главарима и броју војних обавезника у дијелу Горњег Полимља свједоче и подаци са других подручја Брда и старе Црне Горе које он саопштава. Тако је, на примјер, по њему село Васојевићи, односно Лијева Ријека, 1614. године имало 85 кућа и 280 војника. Старјешине Васојевића били су Никола Оташев и Лале Бајов.⁷⁴ Тада је сусједно племе Братоножићи такође имало 86 кућа и 260 војника, док су остала брдска племена била 3—4 пута бројнија. Ти подаци одговарају снази ова два племена онога доба.

На основу свега раније изложеног, Боличине податке о насељима у сливу Лима ипак можемо узети као вјеродостојне. Они јасно говоре да је ово подручје и почетком XVII вијека било насељено само српским становништвом и да није било још начето исламизацијом. Осим тога, ова је област била релативно густо насељена. Број исказаних војника у сразмјери са бројем домова упућује на закључак да су у оно вријеме на овом подручју посто-

⁷⁴ Исто, 185—186.

јале бројније породичне задруге. Да су веће породичне задруге постојале у Горњем Полимљу и у средњем вијеку свједоче подаци и из Дечанских хрисовуља. Наиме, у њима се спомињу често домаћинства у којима су живјеле и по три генерације одраслих мушкараца. Нема сумње да је задружних породица у доба турске владавине било и више, јер се зна да патријархалне заједнице у оно вријеме јачају и на овом простору.

Иако Боличин опис није обухватио Будимљанску нахију, односно област Хаса, како се она назива од краја XVI вијека, нема разлога — када је ријеч о густини насељености, етничком саставу становништва и бројном стању ратника — да не узмемо као вјероватно да је слично стање било и у насељима данашње иванградске котлине и њеног обода. Зашто Боличиним опусом није обухваћена Будимљанска нахија — нијесмо могли са сигурношћу утврдити. Има индиција да је она заједно са Бихором тада била у саставу дукађинског санцака, коме су, иначе, ови крајеви поремено припадали.

Погоршање друштвеног положаја хришћанске раје и на простору Горњег Полимља запажа се већ од седамдесетих година XVI вијека. Сеоска и нахијска самоуправа била је озбиљно угрожена од конца XVI вијека, јер се тада у Турском царству отварају велике друштвене кризе. Тимарски османски систем почиње да прераста у читлучки. Централна власт у Цариграду од онога времена губи полако надзор над појединим граничним областима. Органи средишње власти губе ранији утицај и у областима чије је становништво имало друштвене повластице. Све то има за последицу опадање привреде и у областима Полимља, Потарја, Брда, Црне Горе и Херцеговине. На овом простору јављају се озбиљни знаци ширења анархије, чији су носиоци мјесне турске власти и домаћи феудални елементи. Концем XVI и првих деценија XVII вијека локалне феудалне снаге на овом простору особито добијају подстицај за самосталније поступање према раји у јачању градских војних посада и снажењу власти скадарских и босанских паша на рачун слабљења средишње власти у Цариграду. То ће учинити да и у области Васојевића локалне феудалне снаге током XVII вијека појачају притисак на рају, укидајући повластице разним друштвеним слојевима које им је раније дала османска држава. Већ концем XVI вијека домаћинства у селима нахије Будимље плаћала су годишње и по 160 акчи. (До пописа 1582/83. године, порез по домаћинству је износио 146 акчи). Ако се има у виду да је вијек раније годишњи порез био више од шест пута мањи по домаћинству, онда то само по себи говори о порасту оптерећења раје. Међутим, и онда је било одступања, иако се одредба у којој је наведен износ од 160 акчи односила на сва села полимских нахија. Тако су, на примјер, домаћинства у Шекулару плаћала по кући 100 акчи, па је на 51 кућу ово село давало 5.100 акчи годишње. Разлике у висини пореза се јављају и код села у нахијама Зла Ријека и Плав. Шекулар је онда уписан као

тимар Мехмеда сина Јусуфова. Имена свих домаћина су српска. Један од њих је и поп Вуло (Вуле). Исламизација у читавој области није било. Становништво Шекулара је плаћало само влашки порез.^{74a}

На погоршање положаја српског живља у долини Лима и сусједним источним крајевима знатно су утицала и поједина сјеверноалбанска племена која су подстицале околне паше. Тако се из једног кратког записа из 1574. године види да су велике зулуме чинил Арнаути предвођени од паша Махмудбеговића у Пећи, Бушатлија у Скадру, Синан-Пашића у Призрену и Елас-паше у Ђаковици. Тада „две хиљаде хришћана“ око Ђаковице Турци и Арнаути „исекоше“, па љетописац јадикујући у очајању призива Бога да „призри с небеса и избави стадо твоје“.⁷⁵ А годину дана касније монах Пахомије из Манастира Св. Тројице крај Призрена записао је да у та „времена и године би крепка глад, насиље љуто и погуби од Исмаилћана (Турака — М. Д.), тако да је немогуће речима исказати зло, озлобљење...“⁷⁶ Угрожавање народне самоуправе од стране локалне турске власти, све изразитија вјерска нетолеранција, па и насртање на кнежевске баштине и манастирску имовину (упркос забранама султана и неријетким опоменама да се манастири оставе на миру) — нијесу могли мимоићи ни Горње Полимље, Потарје, Брдо и друге сусједне области данашње Црне Горе. О томе какве су друштвене и политичке прилике биле у сусједном средњем Полимљу и Потарју, као и о општим метежима и несигурности у народу крајем XVI и у првој половини XVII вијека, бројне податке је сакупио и образложио Ж. Шћепановић.⁷⁷ Вјеровати је да тих изузетних тешкоћа, зулума и других невоља није могло бити поштеђено ни становништво Горњег Полимља, поготово што је од почетка XVII вијека било изложено још и жестокима насртајима Климената, па и неких других сјеверноалбанских племена.

Чести упади Климената у Лимску долину, опште врење, метежи и масовна хајдучија угрожавали су безбједност српског становништва на овом подручју, али се његова етничка слика ипак није мијењала све до краја XVII вијека. То јасно доказује и Шудиковски, поменик, писан полуустановним писмом XVII вијека, у коме се помињу сва данашња села и многи приложници из тих села и шире околине. У Шудиковском поменику записана су имена ових полимских села: Будимља, Шудик (вјероватно данашњи доњи дио Будимље), Мачте (Маште), Шекулари (Шекулар), Виницка, Заустро (Заостро), Главач (Главаце), Драго село (Драгосело, данас Драгосава), Бабе (Бабино), Лубниц (Лубнице), Ржанац (Ржаница), Долац, Дапсик (Дапше), Заграђе, Калудра, Луг (Луге), Лужац,

^{74a} Писмо Милана Васића Миомиру Дашићу, Сарајево 27. II 1985. године.

⁷⁵ Љ. Стојановић, Записи, бр. 713.

⁷⁶ Исто, бр. 717.

⁷⁷ Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 112—116.

Грешно село (Трешњево), Првошевин-село (Првошевина, данас Бојовиће), Селце (Сеоце), Беране (Беран-село), Печца (Пешца), Праћевац, Загорје, Горажде, Курикуће, Црни Врх, Оходоле (Јоходоле у Горажду), Пећник (Петњик), Зла Ријека, Ђулиће, Плав, Велика, Градишта, Пријелози, а има и других. Осим данашњих села, у овом поменику се помињу и насеља Пусте, Конска, Закамења и Запоточје.⁷⁸ Иако се насеља Пусте, Коњска, Закамење помињу као села, касније се јављају само као катуни, љетња станица. Село Запоточје такође под тим именом данас не постоји, али постоји засеок Потоци у селу Бучу, па Марко Цемовић сматра дра је тада ово име било друго име села Буче.⁷⁹ Овај поменик, на 80 сачуваних страна, садржи бројна словенска, односно српска и хришћанска имена приложника, не само из околине Будимље него и из многих других области данашње Црне Горе (Зете, Чева, Братоножића, Васојевића, Колашина, Мораче, Равне Ријеке, Дубочице, Призрена, Хоче, Милешева, Пријепоља и др.) Из већине околних села наведена су имена свештеника-приложника, што указује на јак утицај Српске цркве на овом простору, гдје је све до друге половине XVII вијека организовано дјеловала Будимљанска митрополија. У поменику се, углавном, ређају имена заслужних људи и приложника за манастир: кнезова и осталих народних старјешина, свештеника, а уписан је и 61 калуђер. Међу добротворима Манастира Шудиково помињу се поједини кнежеви и други прваци које народна традиција зна. Тако сретамо и име шекуларног старјешине, кнеза, а по предању и војводе Даше, родначелника разгранатог шекуларског братства Дашића.

Имена јасно свједоче да су полимска села била, углавном, гдје се и данас налазе под истим именом. Имена приложника — иако су биљежени већином или само људи заслужни за манастир, а не и остали многобројни вјерници — такође говоре о етничкој и вјерској компактности хришћанског живља на подручју Горњег Полимља.

Политичка и културна дјелатност Будимљанске митрополије и њено гашење

Од овог оснивања (1219) Будимљанска епископија, чије је сједиште било у Манастиру св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови), у ондашњој жупи Будимља, вршила је снажан не само вјерски него и културни утицај на подручје Горњег Полимља па и шире, прије свега на онај простор који је био под њеном јурисдикцијом. У XIII и XIV вијеку у изворима се помињу имена више будимљан-

⁷⁸ Љ. Стојановић, *Поменик манастира Шудикове*, Прилози за књижевност и језик. књ. VIII, Београд, 1928, 181—184.

⁷⁹ Марко Цемовић, *Васојевићи*, 126/1, 293 (рукопис у Архиву Историјског института СР Црне Горе у Титограду).

ских епископа, као: Јаков, Калник, Теофило (1251—1252), Герман (1286—1292), Спиридон, Герман II (1299), Никола (1318, који учествује на државном сабору који је сазвао краљ Милутин). Није сасвим тачно утврђено када је Будимљанска епископија уздигнута на степен митрополије, али све индиције указују да се то збило у XV вијеку.⁸⁰

Ова епархија је наставила своју вјерску, па, донекле, и културну дјелатност, и послије успостављања турске власти на овом подручју, али о њеној активности у другој половини XV и на самом почетку XV вијека нема ближих података. Очигледно је, међутим, да њен утицај на народ у оно вријеме није могао бити јак, јер се зна да је Пећка патријаршија била прилично потиснута, дезорганизована. Ипак, у XVI вијеку се помиње неколико будимљанских митрополита. Тако, на примјер, 1522. године ђак Јован из Никољца на једном Јеванђељу остави запис да га је написао за вријеме „всеблажена митрополита кир Матеја Будимљанскога“.⁸¹ Те исте године је неки Братан Петровић из Јуманице приложио јеванђеље „и девет стотина аспри, Матеју владике у Светога Николе“. На основу овог штурог записа се ипак не би могло са сигурношћу тврдити да се ради о истом владици Матеју будимљанском, иако М. Цемовић сматра да је ријеч о раније поменутом будимљанском митрополиту. Марко Цемовић изричито тврди да је приложник Братоња Петровић из Јошанице код Коњуха.⁸² Међутим, том голом тврдњом, без чињеница (да приложник Петровић потиче из села Јошанице код Коњуха), ово питање није ријешено. Утолико прије што се зна да је Јошаница као насеље много млађа по постанку. Зато би прије могло бити да је поменути Братоња Петровић из манастира Куманице или његове околине, или из неког другог нама данас непознатог насеља.

Први званични помен Будимљанске митрополије налази се у извјештају о другом охридском саборном суђењу (1532. године) епископу Павлу Смедеревском, на коме је потписан и митрополит Василије Будимски. Занимљиво је истаћи да у извјештају са првог саборног суђења епископу Павлу (1528/29) нема ни потписа нити другог помена, будимљанског митрополита, док је призренски митрополит Нифон био и на првом и на другом сабору.⁸³ То указује да је Будимљанска митрополија била једна од оних епархија које је турска администрација увела у евиденцију Портине Црквене канцеларије у вријеме покрета потчињавања српских

⁸⁰ Н. Ружичић, *Историја српске цркве*, Београд 1894; С. Станојевић, *Народна енциклопедија СХС I*, Београд 1926, 286; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938; *Енциклопедија Југославије*, 2, 249.

⁸¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 6283.

⁸² М. Цемовић, *Васојевићи*, 126/I, 315.

⁸³ П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик СКА. LVI, 48, Сремски Карловци 1922, бр. IV, V.

епархија Охридској архиепископији. Осим митрополита Василија, и у Шудиковском поменику, коме иначе недостају многи листови (није у цјелости сачуван), помињу се још четири будимљанска митрополита: Макарије (I), Макарије (II), Генадије и Сава. Највјероватније су они држали катедру Будимљанске митрополије после митрополита Василија, током XVI вијека. По рукопису се види да су у Шудиковски поменик доцније уписана имена још три митрополита: Герасима, Григорија и Јевтимија. За прва два се може са сигурношћу рећи да су били будимљански владике, али не и за Јевтимија, јер поред његовог имена, са стране, стоји записано: „Нови Пазар“. На основу тога неки истраживачи сматрају да је владика Јевтимије у Шудиковски поменик уписан после гашења Будимљанске митрополије, дакле када је она била припојена Рашкој, односно Новопазарској епископији.⁸⁴

У XVII вијеку се помињу два будимљанска митрополита: Теофило и Пајсије. Први се помиње 1615. године и каже се да је његово сједиште у Манастиру св. Ђорђа (Ђурђевим Ступовима). Пајсије је посљедњи будимљански митрополит о коме говоре писани извори.

Занимљиво је да о Будимљанској епископији, односно митрополији, готово и нема података у турским пописима из XV и прве половине XVI вијека. Пописни дефтер скадарског санџака из 1485. године не биљежи ни манастире Св. Ђорђа ни Шудикову. Међутим, у дефтер скадарског санџака из 1582/83. године уписан је Манастир св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови) без посебних напомена. Тада је уписан и Манастир Шудиково, задужен са 60 акчи годишњег пореза. Све индиције говоре да је од друге половине XVI вијека црква и на овом подручју доживјела ренесансу и да је и Горње Полимље осјетило значај обнављања Пејке патријаршије (1557).

Налазећи се између значајних вјерских центара — Пећи, Дечана, Призрена, Старог Раса, Цркве св. Петра на Лиму (гдје је било старо сједиште хумског митрополита до 1442, а касније херцеговачког), Милешева, Манастира Мораче и зетских црквених средишта — подручје Горњег Полимља са својим манастирима Ђурђевим Ступовима и Шудиковом и многобројним мањим црквама, метосима старих манастира, или новоподигнутим, смјештеним у мање приступачним крајевима — постало је поново област с развијеним вјерским и културним животом. Турска власт је, по свему судећи, манастирима и црквама оставила раније посједе који су се састајали од њива, ливада, воћњака, рибњака и других добара. Таква имања се у турским документима понекад спомињу као манастирски и црквени метоси, посједи. Тако су, на примјер, под именом метоха 1582. године регистроване и три њиве у селу Гусињу, у Плавској нахији, као посјед Манастира св. Ђурђа (Ђурђевих Ступова). Извјесно је да су ранији манастирски и црквени

⁸⁴ М. Цемовић, *Васојевићи*, 126/I, 316.

посједи на територији Горњег Полимља од почетка турске владавине, па и вакуфи, највећим дијелом били укључени „у турска феудална добра, хасове, зеамете и тимаре“. М. Васић саопштава да су у зеамет „спадала добра манастира Шудиково и Св. Ђорђа у Будимљу“, а у царске хасове добра и неких других манастира и црква са територије данашње Црне Горе.⁸⁵

Иако су добра која су остављена манастирима и црквама временом сужавана и одузимања, манастири у долини Лима и Потарја, материјално потпомагани прилозима од вјерника и завјештањима, успијевали су, и под неповољним, па и крајње тешким политичким приликама, да обаве значајну не само вјерску него и културну и проовјетну мисију. Међу ктиторима црква и манастира, умјесто средњовјековних владара и крупне властеле, сада се јављају кнезови, трговци и други угледни и материјално бољестојећи људи. Шудиковски поменик биљежи имена многих таквих дародаваца који су прилагали средства за оправљање Манастира Шудикове, набављали и завјештавали му књиге, иконе и разне друге црквене утвари, и уопште помагали његову културну и просвјетну дјелатност. Сличну је, вјероватно, помоћ добијао и Манастир Ђурђеви Ступови, у коме је била катедра будимљанског митрополита. С обзиром да су његов поменик и други службени списи страдали приликом разних пустошења и спаљивања, појединости о томе остају непознате. Такву судбину су доживјеле и бројне мање цркве на овом подручју, па се о њиховој дјелатности може само наслућивати. Али и оно мало сачуваних докумената свједочи да су манастири и цркве у долини Лима и током XVI и XVII вијека били средишта окупљања народа, „будилници народне свјести, а у датом историјском тренутку и организатори отпора против турских феудалних окова“. Будимља са својим манастирима Ђурђевим Ступовима и Шудиковом, сусједни Никољ-Пазар (односно Бијело Поље) и манастири у овом дијелу Полимља, често се у документима спомињу као значајна жаришта културног и просвјетног живота. Као и у околним српским крајевима, у Горњем Полимљу су носиоци културног рада били у првом реду калуђери и попови. Подаци из Шудиковског поменика указују да је монаха и других свештених лица на подручју горњег тока Лима у XVI и XVII вијеку било много више него у XIV вијеку. Примјера ради, у овом документу срећемо имена и 106 монахиња, највише из околних села, што упућује на закључак да је још увијек био активан женски манастир Урошевица, на десној обали Лима, у Трифранској клисури, у селу Заостру, од кога данас постоје само незнатни остаци грађевине. И турски извори региструју имена већег броја свештеника и калуђера на овом простору и шире.

Међу свештеним лицима будимљанске епархије било је и оних која су се бавила различитим дјелатностима у сфери кул-

⁸⁵ *Историја Црне Горе III*, 599—600.

туре, најчешће преписивањем црквених књига, али је било и типографа, учитеља, сликара и других културних посленика. Књига је на овом подручју очигледно била и тражена и цијењена више него што се до недавно мислило. Ж. Шћепановић с разлогом резонује — позивајући се на изворе — да у средњем Полимљу и Потарју, а то се може рећи и за читаво Полимље, „писменост тада није била само привилегија калуђера“, већ је „било и других истакнутих људи, а у првом реду сеоских и нахијских кнежева, који су били писмени“.⁸⁶

На подручју Горњег Полимља, па и шире, јавља се приличан број људи који манастирима и црквама прилажу доста скупе књиге, иконе и друге ствари. Такве потребе могли су бити свјесни само писмени људи. Чак је писмених људи у оно доба било прилично и међу хајдучким харамбашама, чија писма спомињу не само народне пјесме него и поједини службени списи који се чувају у Дубровачком архиву.⁸⁷ Нема разлога да не вјерујемо да су сеоски кнезови и нахијски војводе и други народни старјешине, а нарочито пословни људи — трговци Будимља, Бихора, Бијелог Поља, као и других градова ширег простора — још лакше могли стећи елементарну писменост, најчешће у неком манастирском кругу, а можда и изван манастирских зидова.

Поједини културни прегаоци су одступили пред турским завојевачем из долине Лима према западним крајевима наше земље, а неки су се нашли чак и на територији Млетачке Републике. Тако у кругу културних стваралаца Подгоричанина војводе Божидара Вуковића, који је прешао у Венецију и тамо основао штампарију (1519) да се у њој штампа „наша српска и бугарска“ књига, нашао се и монах Мојсије од Будимља.⁸⁸ Поједриности о овом првом типографу из Полимља нијесу нам познате. Једино се зна да је — заједно радио са културним прегаоцима из Подгорице, Ријеке Црнојевића и другим штампарима који су се из наших земаља окупили у Венецији — у Вуковићевој штампарији 1536. године радио на штампању српских црквених књига. По свему судећи, монах Мојсије Будимљанин је заслужан што се у Зборнику Божидара Подгоричанина, штампаном 1535. године, први пут помиње манастир св. Богородице Шудиково. Јер, како је тамо штампано, у писању је Б. Подгоричанинину много помагао дечански јерођакон Мојсије, „отачеством од места званог Будимља близу манастира Шудикове“.⁸⁹

⁸⁶ Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 84—87; М. Цемовић, *Васојевићи*, 126/1, 291; *Историја Црне Горе III*, 600—602.

⁸⁷ Радован Самарџић, *Хајдучка писма*, Зборник Филозофског факултета у Београду, III, 1955. 172—195.

⁸⁸ Љ. Стојановић, *Записи...*, I, бр. 438, 443, 495, 481, 494; А. Јовићевић, *Ободска штампарија*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, с. 178.

⁸⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и љетописи*, године 1531—1538.

Трг Будимље се у XVI и XVII вијеку чешће помиње као културни центар у области Горњег Полимља. Ово насеље и поред њега Манастир Шудиково, за који се претпоставља да је био метох Манастира Ђурђевих Ступова, по народној пјесми „у ономе Хасу гиздавоме“, дали су више запажених свештеника и културних радника, од којих су појединци радили у разним манастирима у другим срединама. Све индиције указују да је у Шудикови, све до разарања овог манастира 1738. године, обављано преписивање књига, да је ондје био центар културног рада и монашког живота у Будимљанској митрополији. Смјештен на скровитом и погодном мјесту, близу ушћа Будимљанске ријеке у Лим, на самом улазу у Тифранску клисуру, Манастир Шудиково, с ослонцем на Ђурђеве Ступове и трг Будимље, на једној страни, и бројне пећине у продужетку Тифранске клисуре које су служиле као калуђерске испосничке ћелије, на другој — био је веома погодан за тихи вјерски и културни рад и учење. Да је у Шудикови радила преписивачка и монашка школа свједоче и писани подаци и живо предавање које се чува у народу тога краја. На једној књизи из 1571. године очуван је запис да ју је преписао ђак Симеон, у области Хас, у селу Запоточцу (Бучу), близу реке Лима, у дому попа Радоње.⁹⁰ А слједеће (1572) године и зетски митрополит Герасим преписивао је „књигу Минеј у храму пресвете Богородице, зване Шудикова, на реци Лиму, у данима смерног игумана Василија јеромонаха и све господе Братије“.⁹¹ А 1581. године старац јеромонах Теодосије приложи Манастиру Шудикови ове књиге: Јеванђеље, Триод, Велику литературу, Псалтир Божидаров (штампан у штампарији Вуковића — Подгоричанина — М. Д.) и Молитвеник Љубовића.⁹² У Шудикови, за вријеме игумана Теодора, писао је Псалтир и јеромонах Данило.⁹² Наравно, било је и других књигољубаца, како себе често називају они који су били куповали књиге и поклањали их манастиру било они који су књигу само преписали или је само повезали и опремили да што љепше изгледа. Књиге су преписиване и у сусједном Манастиру св. Николе, 35 километара низводно на Лиму, и касније у Бијелом Пољу, које се од XVII вијека развија у јаче градско насеље, преузимајући привредну и културну функцију Никол-Пазара.

Поред преписивачке школе, у Манастиру Шудикови и у Будимљи радила је и сликарска школа. О тој школи нема довољно података. Ипак се зна да су је издржавала Будимљанска митрополија и да је, према томе, она и усмјеравала њену ликовну активност. Из шудиковске фреско-иконографске школе највјероватније је изишао и један од највећих наших сликара с краја XVI и прве двије деценије XVII вијека, зограф поп Страхиња Будимљанин. О фреско-сликару и иконописцу попу Страхињи из Бу-

⁹⁰ Исто, бр. 704; М. Цемовић, *Васојевићи*, 126/1, 258.

⁹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*, под. год. 1571—1572.

⁹² Исто, бр. 763, бр. 817.

димље, који је, за разлику од других умјетника његовог доба, чешће убичавао да своја дјела потписује, знамо данас много више него у прошлом вијеку, када су се поједини писци и истраживачи сретали с његовим сликарским именом и почињали да критички расправљају о појединостима из његовог плодног сликарског опуса.⁹³ Послије другог свјетског рата још исцрпније и критичкије је писано о овом нашем великом фреско-сликару и иконописцу. Посебно је С. Радојчић цјеловито приказао дјелатност попа Страхиње из Будимље у својој књизи о старим српским сликарима.⁹⁴ Али најисцрпније је овај живописац освијетљен у раду Сретена Петковића „Дјелатност зографа попа Страхиње из Будимља“.⁹⁵ Исто су тако о овом фреско-сликару дали доста података и други истраживачи појединих манастира у којима је он сликао фреске и иконе.⁹⁶

На основу тако исцрпног разматрања широког сликарског опуса зографа попа Страхиње, који је у сликарство, по свему судећи, упућен у својој родној Будимљи, највјероватније у сликарској школи у Манастиру Шудикови, хронолошки се може пратити његова сликарска дјелатност током пуних тридесет година.

Први познати рад попа Страхиње је (сада пропала) фреско-декларација у давно напуштеном манастиру св. Арханђела Михајла Довољи, на Тари, на којој је тајним писмом убиљежио своје име, а коју је завршио 22. августа 1591. године.⁹⁷ Годину дана касније, 27. септембра 1592. године, поп Страхиња је довршио фреско-слике у новосаграђеној припрати Манастира Тројице код Пљеваља, наруџбини ктитора из села Поблаће. Он је у том манастиру, у вријеме игумана Јаћима, завршио и ансамбл фресака у наосу и олтарском простору, између 1. септембра 1594. и 31. августа 1595. године.⁹⁸ Послије тога је овај угледни и плодни мајстор сликао фреске и иконе у више цркава и манастира на пространој територији Пећке патријаршије. Страхиња Будимљанин је

⁹³ О попу Страхињи из Будимље први су писали: Иван Кукуљевић — Сакцински, *Словник умјетниках Југославенских I*, Загреб, 1858, 43—44 (под Будимљанин Еустахио); А. S. Peztnuth, 1873, 232—233; С. Новаковић, *Српски споменици XV—XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 17; Т. Витановић, *Манастр Озрен*, Гласник Земаљског музеја, књ. I, Сарајево 1889, 34—38; Ђ. Стратимировић, *О цркви озренској*, ГЗМ, књ. I, Сарајево 1892, 68—78; И. Руvaraц, *О натписима у Озренској цркви и о живописцу попу Страхињи*, ГЗМ, књ. IV, Сарајево 1892, 293—301, и други.

⁹⁴ С. Радојичић, *Мајстори старог српског сликарства*, Посебна издања САНУ ССXXXVI, Београд 1955, 65—69.

⁹⁵ Сретен Петковић, *Дјелатност зографа попа Страхиње из Будимља*, Старине Црне Горе, I, Цетиње 1963, 113—127.

⁹⁶ Исцрпну литературу у којој се обрађује рад попа Страхиње Будимљанина видјети у студији С. Петковића, *Делатност зографа попа Страхиње из Будимље*, 113—127.

⁹⁷ А. Ф. Гилффердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972 (превод), 234.

⁹⁸ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд, 1974; 76—78.

украсио још многе цркве, и у свом завичају и шире — на простору дранашње Црне Горе. Он је стигао чак да украси и Манастир Озрен у источној Босни, гдје је сликао фреске у наосу 1608/1609. године.⁹⁹ У новоподигнутом Манастиру Пиви сликао је горње зоне приправе и тај посао окончао крајем љета 1604. године. Има доста индиција да је поп Страхиња годину дана касније живописао и спољашњу припрату Манастира Добруна, јер се у поменик тог манастира и сам уписао 1605/1606. године.¹⁰⁰ Када је братство новоподигнутог Манастира св. Николе у Подврху, у Бихору, уз помоћ највјероватније мјесних анонимних ктитора, одлучило да цркву украси фрескама, позвало је већ надалеко познатог попа Страхињу, свога земљака, да то учини. Он је тај задатак обавио током 1613. или најкасније 1614. године, о чему свједочи и живопис Манастира Подврх. Зидно сликарство зографа Страхиње и познати иконостас у дуборезу са позлатом чине да се црква у Подврху убраја у најзначајније споменике Полимља подигнуте почетком XVII вијека.¹⁰¹

Особен сликарски поступак попа Страхиње, с наглашеним умјетничким одликама, препознатљив је и ондје гдје не налазимо потпис овог мајстора. Тако се њему приписују и неки други ансамбли фресака, као онај у црквици у селу Драговољићима код Никшића, за који се претпоставља да је сликан око 1590. године.¹⁰² У Манастиру Морачи поп Страхиња је 1599. и 1600. године учествовао у изради икона за велики иконостас у главној цркви, а од недавно се научном документацијом доказује да је он аутор и фреско-слика проскомидије у тој цркви. Живопис у Манастиру Морачи вјероватно је радио послерије 1615. године.¹⁰³ Посљедњи пут се име тог сликара-свештеника среће у Манастиру Градишту у Паштровићима. Поуздано је утврђено да је његово зидно сликарство у главној цркви овог манастира и да га је он насликао 1619/1620. године, на захтјев калуђера Градишта.¹⁰⁴ Иако нема његовог потписа у цркви Успења, која је такође исликана између 1. септембра 1619. и 31. августа 1620. године, извје-

⁹⁹ М. Филиповић — Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, Споменик САНУ, Београд 1951, 80—124 (О попу Страхињи, посебно, 117—118); З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 238—248.

¹⁰⁰ Ђ. Мазалић, *Старине у Добруну*, Гласник хрватских музеја, LIII за 1941. Сарајево 1942, 119—120; С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње*, 112—124, 126.

¹⁰¹ Аника Сковран, *Црква Св. Николе у Подврху код Бијелог Поља*, Старинар IX—X (Београд 1959), 355—361.

¹⁰² С. Петковић, *Манастир Света Тројица*, 76.

¹⁰³ А. Сковран, *Испитивање и конзервација Мораче*, Зборник заштите споменика културе XI, Београд, 206; С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње из Будимље*, 121—122.

¹⁰⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, Београд 1905, 434 — у регистру; *Енциклопедија ликовних умјетности* 1, Загреб 1959, 683; Вељко Ђурић, *Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима*. ИЗ, 1960/1, 269—283.

сни детаљи и стилске особености живописа упућују на закључак да је поп Страхиња из Будимље, са својим помоћницима, и ову цркву живописао док је радио у Паштровићима.¹⁰⁵

Послије 1620. године губи се траг попа-сликара Страхиње. Његово даље кретање и послједње године живота прекривени су велом тајанствености. Биће да је у дубокој старости био принуђен да одложи палету и да крај живота дочека смирено у неком манастиру или парохији. Уосталом, од почетка треће деценије XVII вијека све је мање било услова за подизање и обнављање манастира и цркава, јер су се нагло погоршавали односи између Српске цркве и турских власти. Слједиле су забране не само подизања него и обнављања запуштених и поруршених манастира и цркава. Зато више није ни било посла за једног умјетника какав је био поп Страхиња Будимљанин. Према ономе што се до сада могло сазнати, помоћу једног гробног натписа, сликар Страхиња је умро у дубокој старости, у деветој деценији живота, 1632. године. Наиме, натпис на гробној плочи из 1632. године у селу Хвојници, код Гацког, у коме се спомиње протопоп Страхиња, више угледних научника истраживача доводи у везу с попом-сликаром Страхињом.¹⁰⁶ Али се на основу овог податка не може поуздано судити о Страхињиној смрти. Јер, претпоставку да је у том гробу сахрањен поп-сликар озбиљно оспорава чињеница да се у натпису не помиње да је он из Будимље и, што је још важније, да је „и зограф што би, с обзиром на његов углед било нормално да се учини“ — напомиње С. Петковић. Ова напомена упућује на потребу за даљим трагањем у циљу утврђивања и године смрти и Страхињиног гроба. Не треба искључити могућност да се кости овог даровитог и највећег фреско-сликара с краја XVI и првих деценија XVII вијека скривају под неком од оних старих анонимних надгробних плоча поред Манастира Ђурђевих Ступова или порушене Шудикове, или пак на старом гробљу у селу Будимљи, на мјесту званом Шехер. Јер, сасвим се чини природним да је поп Страхиња, тај немирни дух, заљубљеник и заробљеник сликарства, своје послједње старачке године проводио у свом матичном крају и да је ондје и дочекао конач живот. Али то тек треба доказати.

О сликарској будимљанској, односно шудиковској школи у другој половини XVII вијека, и све до страдања Манастира Шудикове (1738), готово нема никаквих података. Историчари умјетности су анализом сликарства попа Страхиње утврдили да у појединим ансамблима има малих разлика и да су оне резултат учешћа у послу његових ученика и помоћника. То наводи на закључак да је Страхиња, као цијењен и много тражен фреско-сликар и иконописац, морао имати и своје помоћнике. Да ли су

¹⁰⁵ С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње*, 126.

¹⁰⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 1232, III, књ. регистар под Страхиња, стр. 343; Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, 117—118; С. Радојичић, *Мајстори српског сликарства*, 65.

и они излазили из шудиковске сликарске монашке колоније — тешко је тврдити. Ако јесу, онда би било природно да су наставили рад свог великог учитеља Страхиње и послје његове смрти. Но, како су се од средине XVII вијека политичке и друштвене прилике још више погоршале, и на овом и ширем простору, а положај Српске цркве постао много тежи него раније (због освете турских власти за њено учешће у организацији антитурског народног покрета), свакако није било никаквих услова за подизање нових и обнављање старих цркава и манастира, па није било потребе ни за фреско-сликарима. Ипак, у XVIII вијеку се у сусједном Бијелом Пољу јавља позната сликарска породица Лазовић, која је дала неколико запажених сликара, у првом реду иконописца.

Већину културних посленика у Горњем Полимљу, као и на читавом простору данашње Црне Горе, чинили су у оно доба свештеници и монаси. Они су се највише бавили преписивањем књига и црквеним сликарством. Неки од њих, као штампар Мојсије од Будимље, зограф Страхиња и митрополит Пајсије, коме је пећки патријарх повјеравао два пута вођење преговора с папом у Риму, ни у ком случају нијесу могли бити само занатлије посла којим су се бавили. Сви они, а нарочито будимљански митрополит Пајсије, који је имао истакнуту улогу у Српској цркви, морали су бити људи ширег образовања и културе. И круг људи око њих морао је бити уздигнутији него што се обично мисли. Дакле, у Будимљанској митрополији, у кругу људи елементарне писмености и скромног образовања, било је и оних чији су писменост и образовање били на завидној висини онога времена. Нема сумње да је шудиковска преписивачка и монашка школа највише допринијела стицању елементарне писмености и припремању свештеника. Има података који карактеришу и квалитет њеног рада и смјер образовања. Тако, на примјер, за свештеника Дамјана, родом из Никшића, који је 1729. године служио у Баточини код Ваљева, каже се да је учио школу код јеромонаха Ђерасима у Манастиру Шудикови, и да зна да добро чита, али не и да „поје“ и пише. И о крагујевачком проти Вулу, родом „из села Власојевића“, који је такође учио код поменутог Ђерасима у Шудикови, каже се 1737. године да је читати „полако“ знао, али није умрио да „поји и пише“.¹⁰⁷

О Будимљанској митрополији у првој половини XVII вијека знамо нешто више из извјештаја католичких мисионара, као и дефтера свих православних цркава и њихових епархија у Османском царству. Дефтер је вођен у Цариграду ради књижења државних прихода од православних црквених организација, те садржи податке и за Пећку патријаршију и поједине њене епархије за петнаест година, од 1640. до 1655. Међу четрдесет четири епархије Пећке патријаршије уписана је и Будимљанска митрополија,

¹⁰⁷ Споменик САНУ, књ. 42, Београд 1905, 190, 192.

која је, као и Призренска, 1640. године означена као празна. За обје ове епархије стоји да припадају призренском санџаку. „Митрополија области Призрена“ уведена је у дефтер тако да се не могу уочити било какве промјене њених граница у прошлости. Види се да је давала 7 дуката пешкеша. За митрополију „цркве Свети Ђурђе“ записано је да „спада под кадилук Бихор с кадилуком Будимља и Плав“. Простор Будимљанске епархије ту је сасвим јасно одређен. Занимљиво је истаћи да испод назнаке да пешкеш ове митрополије износи 17 дуката, стоји знак да је нов. Из ових података би се дало наслутити да је Будимљанска митрополија основана накнадно, „кад је област Горњег Полимља издвојена из Призренске митрополије“.¹⁰⁸

Према дефтеру, ни Будимљанска ни Призренска митрополија нијесу биле попуњене 1640. године. Међутим, 1615. године помиње се митрополит Теофило, са сједиштем у Манастиру св. Ђорђа (Ђурђевим Ступовима).¹⁰⁹ Празнине у рубрици Будимљанске митрополије упуњују на закључак да митрополит Пајсије 1640. године није био обновио свој берат.¹¹⁰ Можда он уопште није ни тражио султанов берат, а ако га је и тражио — вјероватно није био исплатио пешкеш од 17 дуката, колика је ова дажбина била утврђена за Будимљанску митрополију. Иначе, пешкеш је морао бити положен прије добијања новог и обнове старог берата — пратио је све персоналне промјене на свакој спахијској катедри и на султанском простору.¹¹¹

Митрополит Пајсије Колашиновић помиње се, као митрополит Будимља и Арбаније, више пута у изворима, а по једном шкртом напису из 1643. године титулише се као митрополит „зетски“.¹¹² По свему судећи, он је био последњи митрополит који је држао катедру у Ђурђевим Ступовима. Играо је велику улогу и у остваривању вјерских и политичких веза с Римском куријом. Био је учесник црквеног сабора у Манастиру Морачи, који је одржан 1. II 1648. године, кад се и потписао као „митрополит Будимље и Арбаније“. Из једног другог оновременог извора може се закључити да је Пајсије био митрополит не само Горњег Полимља (Будимља) и „Арбаније“ него и Колашиновића и Зете.¹¹³ Митрополит Пајсије је, послје патријарха Гаврила, био најзначајнија личност и на Будимљанском сабору одржаном у Ђурђевим Ступовима 1653. године, на коме је одлучено да се поведу преговори с Римском куријом. Тада је он добио повјерљив задатак да, у име патријарха Гаврила и Сунода Српске православне цркве, пође у Рим ради преговора о унији с Католичком црквом

¹⁰⁸ Радмила Кричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас СССХХ, Одељење историјских наука, књига 2. Београд 1980, 61—62, 106, 149.

¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 1029.

¹¹⁰ Р. Кричковић, *Српска црква средином XVII века*, 106—107.

¹¹¹ Исто, 66.

¹¹² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 1325, 1374, 1375.

¹¹³ Исто, бр. 1328, 1365, 1392, 1397.

и условима вођења заједничке акције против Турака. Један калуђер из његове пратње одао је тајну ове политичке и вјерске акције турским властима, па је митрополит Пајсије ухваћен и жив одран.¹¹⁴

Послједице овог догађаја биле су врло тешке за хришћанско становништво на територији Будимљанске митрополије. Тада су Турци извршили погроме над српским народом у Горњем Полимљу, а посебно се на удару нашло свештенство. Митрополитска столица у Манастиру Ђурђевим Ступовима „остала је тада празна, а свештенство разјурено“, па је народ „умирао неопојан“. Изгледа да се тада много српског живља разбјегло и у околне и у удаљеније области. Та велика разура, најстрашнија од свих до-тадашњих у овој области, тешко је погодила и трг Будимље, који је већ од конца XVI вијека стагнирао у свом привредном развоју.

Пошто је становништво Горњег Полимља, као и племена сусједних Брда, а прије свих Васојевићи, већ изражавало бунтовничко расположење према турским органима власти и феудалном господарећем слоју, и да се све отвореније одупирало њиховим настргајима на права самоуправних заједница, на Порти је пала одлука да се будимљанска митрополитска столица не попуњава. „И сад Турчин (султан — М. Д.) не да да се постави епископ тамо“ — пише у једном савременом извјештају.¹¹⁵ Овај извор је послужио и. Руварцу да изведе закључак да је управо послје 1653. године, односно од уморства митрополита Пајсија, учињен и крај постојању Будимљанске митрополије.¹¹⁶

По свему судећи, послједице одлука Будимљанског сабора и свирепог уморства владице Пајсија биле су тешке не само за Будимљанску митрополију него и за све друге епархије чији су епископи учествовали у раду сабора у Ђурђевим Ступовима и доношењу његових закључака. И ти епископи, или бар већина њих, изгледа, били су лишени положаја. Да је Будимљанска митрополија у другој половини XVII вијека била празна види се из такозваног Светског зборника хилендарског, који је писан између 1655. и 1656. године и у коме се спомињу титуле и адресе тадашњих српских епископија, изузев Будимљанске, Црногорске и Захумске. У забиљешкама М. Цемовића стоји да се у поменутом хилендарском зборнику помиње Херцеговачка епархија, под чијом су јурисдикцијом онда били Васојевићи (до Кома) и остала Брда, па чак и Црна Гора.¹¹⁷ О Будимљанској митрополији нема података ни у вези с бурним догађајима посљедње двије деценије XVII вијека, што такође указује да је она још била под суспензијом. Из повеље патријарха Мојсија рашком митрополиту Арсе-

¹¹⁴ Р. Грујић, *Будимљанска епархија*, НЕ, I, 286; Јован Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 301—303, 316—320.

¹¹⁵ Старине, књ. XXV, 43.

¹¹⁶ Ил. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 42—43.

¹¹⁷ М. Цемовић, *Васојевићи*, 126/I, 317.

нију Јовановићу из 1720. године, у којој се каже да му, осим Рашке епархије, даје под јурисдикцију и Петровску (Бихорску) и Будимљанску епархију, може се извести закључак да ове двије посљедње епархије још нијесу биле канонично укинуте.

Гашење Будимљанске митрополије имало је тешке последице за српски народ на горњим токовима Лима и Таре. У неповољним и веома бесудним временима, да би се спасао од насиља и тешких намета, знатан дио становништва из будимљанског краја — посебно оног из околине Плава, Гусиња, града Бихора, Рожаја и Колашина — излаз је потражио у примању ислама и у перманентној миграцији.¹¹⁸

Prof. dr Miomir Dašić

LES CIRCONSTANCES SOCIO-POLITIQUES
ET ÉCONOMIQUES DANS LE TERRITOIRE NORD-EST DU
MONTÉNÉGR0 D'AUJOURD'HUI DE LA SECONDE MOITIÉ
DU XVe SIÈCLE JUSQU'À LA FIN DU XIIe SIÈCLE

(R e s u m é)

Cette étude présente les procès sociaux et les circonstances politiques dans le Haut Polimlje, c. à d. à Vasojeviće ou bien plus largement dit dans le nord-est du Monténégro d'aujourd'hui sous la domination turque de la seconde moitié du XVe siècle jusqu'à la fin du XVIIe siècle. On remarque la situation administrativo-territoriale de la région dans laquelle les Turcs avaient organisé quatre arrondissements (Budimlja, Zla Rijeka, Plav et Bihor); qui se trouvaient de temps en temps de domaine du Sandžak de Hertzégovine, de Prizren, de Dukadjin et les plus longtemps dans celui de Scutari. On y présente le développement médiéval des agglomérations urbaines de Bihor et de Budimlja ainsi que des nouveaux-formés de Plav et Gusinje et l'influence des autres villes voisines turques sur les circonstances politiques, sociales, économiques, religieuses et autres dans la région du Haut Polimlje.

Les agglomérations rurales et l'état de la population rurale, sa situation sociale et de classe dans le système de l'organisation du féodalisme ottoman sont antièrement analysés. On notifie tous les faits qui parlent de l'état spécifique des misérables chrétiens dans cette zone.

L'activité économique de la population serbe dans ce territoire se présentait surtout dans la production d'élevage des bestiaux et de l'agriculture, mais on en indique aussi l'influence qu'exerçait le com-

¹¹⁸ Јован Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, Београд 1913, 34—35.

merce et les relations commerciales avec les régions voisines et les villes à l'Adriatique au développement de l'économie d'artisanat et aux relations village-ville dans le Haut Polimlje et dans des plus larges régions.

Une attention considérable est consacrée aux variations sociales et démographiques qui se remarquaient depuis les dernières dizaines du XVIe siècle recevant leur intensité au cours du XVIIe siècle. Ces variations étaient conditionnées, entre autre, et par la participation de la population serbe de ce territoire dans les mouvements antiturcs, contre l'autorité turque et les éléments féodaux dominants — de la classe dominante des spahija (grands propriétaires). Les variations sociales suivaient le changement de la figure ethnique du Haut Polimlje et vers la fin du XVIIe siècle se manifeste un islamisme de masse, un écoulement du surplus de population, une émigration causée par le brigandage, les revoltes, les insurrections et les guerres.

On a élaboré les influences de certains pays chrétiens, en premier lieu de Venise (et des groupes de Rome) sur ce territoire du Monténégro d'aujourd'hui, ainsi que les relations entre les peuples de cette région et les peuples chrétiens de l'ouest.

On a consacré aussi une attention considérable à la situation, à l'activité et au rôle de l'église serbe sur la vie du peuple de cette zone. Il en est exposé particulièrement la formation, le développement et l'activité de l'archidiocèse de Budimlja dont la juridiction coïncidait à peu près avec le territoire du Haut Polimlje, jusque son abolition dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Dans cette période les monastères Djurdjevi Stupovi et Šudikovo avaient une place éminente en ce qui concerne la vie sociale et culturelle. De l'école copiste et de peinture de Šudikovo tire, sans doute, son origine le Pope Strahinja Budimljanin, le plus connu et le plus grand peintre de la fin du XVIe siècle et des trois premières dizaines du XVIIe siècle, qui peignit d'ensembles de fresques dans beaucoup de nos monastères au Monténégro, en Serbie et en Bosnie et son profil de peintre est syntétiquement présenté. On en présente aussi d'autres activités culturelles et spirituelles du diocèse de Budimlja jusqu'à son abolition causée de la position antiturbque de son clergé et de ses croyants.